

Xitatimendhe
Lexi Pfuxetiweke xa Kharikhulamu xa
Rixaka
Giredi R-9 (Swikolo)

TINDZIMI
Xitsonga
Ririmi ra le kaya

DEPARTMENT OF EDUCATION
(NDZAWULO YA DYONDZO)

Ndzawulo ya Dyondzo

yi kandziyisiwile hi va Ndzawulo ya Dyondzo

Sol Plaatjie House

123 Schoeman Street

Private Bag X895

Pretoria 0001

South Africa

Thelefoni: +27 12 312 -5911

Fekisi: +27 12 321-6770

120 Plein Street

Private Bag X9023

Cape Town 8000

South Africa

Thelefoni: + 27 21 465-1701

Fekisi: + 27 21 461 - 8110

<http://education.pwv.gov.za>

© 2002 Ndzawulo ya Dyondzo, Pretoria

ISBN [   ]

Nomboro ya Gazete:

Dokumente leyi yi fanele ku hlayiwa tani hi xiphemu xa Xitatimendhe lexi Pfuxetiweke xa Kharikhulamu xa Rixaka Giredi R-9 (Swikolo).

Xitatimendhe lexi Pfuxetiweke xa Kharikhulamu xa Rixaka Giredi R-9 (Swikolo) xi katsa:

1. Mavonele yo angarha
2. Switatimendhe swa nhungu swa Swiyenge swa Dyondzo
  - Tindzimi
  - Matametiki
  - Sayense ya Ntumbuluko
  - Sayense ya swa vutomi
  - Vutshila ni mfuwo
  - Ndzhendzeleko wa Vutomi
  - Sayense ya mamanejele na ikhonomi
  - Thekinoloji

XITIVISO EKA MUHLAYI

Ndzawulo ya Dyondzo ya tinyungubyisa ku nyiketa Xitatimendhe lexi Pfuxetiweke xa Kharikhulamu xa Rixaka Giredi R-9 (Swikolo) hi khume n'we wa tindzimi ta ximfumu ta Afrika Dzonga.

Maendlele yo hunguta no yelanisa ku katsa ni ku hundzuluxa i ya xiyimu xo bohana swinene ni ku tlhonthla miehleketo. Hi mikarhi yo tala vatirhi va tidokumente a va fanele ku ti tshulela marito hambu ku ri ku tivumbela swivulwa leswi nga ta fambelana swinene ni kharikhulamu. Tidokumente tive ti hangalasiwa na tiko hinkwaro ku ya kamberwa ntiyiso-xidzi hi vavulavuri tlhelo swidyondzeki leswi tokoteleke tindzimi leti.

Ndzawulo ya Dyondzo yi vona tidokumente leti ya ri masungulo ya mahluvukisele ya tindzimi ta hina. Kutani hi amukela no khutaza vanhu eka tindzimi hi ku hambana ka tona ku tirhisa matsalwa lawa tani hi masungulo yo yisa emahlweni .

MATIRHISELE YA BUKU LEYI

- Timhaka hi ku angarhela vona:
  - *Ku tivisa Xitatimendhe xa Kharikhulamu xa Rixaka eka Chaptara ya 1*- Leswi swi ta nyika mahungu eka Mimbuyelo ya Dyondzo, Xitatimendhe lexi Pfuxetiweke xa Kharikhulamu xa Tigiredi R-9 (Swikolo), na minongoloko ya Dyondzo.
  - *Ku tivisa Xiyenge xa Dyondzo eka Chaptara ya 1*- Leswi swi ta nyika masungulo eka Xitatimendhe xa Xiyenge xa Dyondzo ku katsa ni swihlawulekisi swa kona, xikopi na Mimbuyelo ya Dyondzo;
  - *Maasesele ya mudyondzi* - Chaptara leyi yi nyika swiletelo eka maasesele, ni ku nyika swikombiso swa mahlayisele;
  - *Nongoloko wo rheferha* wu nyika hi ku angarhela *Kharikhulamu ni Glosari* ya maasesele ku katsa ni Glosari ya Xiyenge xa Dyondzo xo kongoma.

- Mirhi wa tsalwa leri wu aviwile hi swiphemu swohlaya. Xin'wana na xin'wana xi kongomisa eka Feyisi yo angarhela ya bandi ra Dyondzo na Vuleteri - Feyisi ya Masungulo, Feyisi ya le Xikarhi na Feyisi ya le Henhla. Chaptara yin'wana na yin'wana yi na nkomiso wa yona, lowu landzeriwaka hi Switandati swa maasesele hi ku ya hi feyisi. Ka ha ri na chaptara mayelana na Maasesele ya Mudyondzi.

- Switandati swa maasesele swa Feyisi yin'wana na yin'wana swi hlamuseriwa hi tindlela leti endlaka ku va ni ku olova ka progirexini. Leswi swi nga ni ku yelana swinene ni Switandati swa maasesele ku ya hi giredi yin'wana na yin'wana leswi nyikaka mudyondzisi nkarhi lowunene wa ku xiyisisa ni ku pimanisa timhaka ta progirexini ya malembe lama hundzeke. Mimbuyelo leyi eka mikarhi yin'wana a yi fani swinene ni Switandati swa maasesele ku ve hileswaku a hi fanele hi vulavula hi minchumu leyi fanaka.

- Tisimbolo tin'wana ta tirhisiwa eka tsalwa leri hinkwaro ku letela vahlayi ku kuma mahungu lama va ya lavaka. Tisimbolo leti i:

Switandati swa maasesele

Giredi

Mbuyelo wa Dyondzo

VUNDZENI

CHAPTARA YO SUNGULA: MANGHENELO **1**

KU TIVISA XITATIMENDHE XA KHARIKHULAMU XA RIXAKA	1
Mimbuyelo ya Dyondzo	1
Xitatimendhe lexi Pfuxetiweke xa Kharikhulamu xa Rixaka: Switatimendhe swa Dyondzo	2
Xitatimendhe lexi Pfuxetiweke xa Kharikhulamu xa Rixaka: Minongoloko ya Dyondzo	3
Mikarhi leyi aviweke	4
Maasesele	4
Muxaka wa mudyondzisi loyi a languteriweke	4
MUXAKA WA MUDYONDZI LOYI A LANGUTERIWEKE	5
Mimbuyelo yo dyondza ya tindzimi	6
Ku vumba ni ku hlamusela matsalwa	7
Ku pfanganisa ku dyondza ka ririmi: Swa risima	7
Ku pfanganisa ku dyondza ka ririmi: mikongomelo	8
Timfanelo ta vanhu ni vuhlayiseki bye mbangu	8

CHAPTARA YA VUMBIRHI: FEYISI YA MASUNGULO (GIREDI R-3) **9**

MANGHENELO	9
Xipakaniso	9
Nhluvukiso wa ririmi wu endliwa hi katsongo-tsongo	9
Maendlelo yo ringanela ya nhluvukiso wa litheresi	9
Ku akela ehenhla ka vutivi	10
Ku hlohletela maendlele lama	10
Mpfanganiso wa Mimbuyelo yo dyondza	10
MIMBUYELO YA DYONDZO	11
Mbuyelo wo Dyondza wa 1: Ku yingisela	11
Mbuyelo wo Dyondza wa 2: Ku Vulavula	11
Mbuyelo wo Dyondza wa 3: Ku langutisa	11
Mbuyelo wo Dyondza wa 4: Ku tsala	12
Mbuyelo wo Dyondza wa 5: Ku ehleketa no ehleketisisa	12
Mbuyelo wo Dyondza wa 6: Xivumbeko na matirhisele ya ririmi	12

SWIPINELO SWA MAASESELE NI MATSALWA	13
Matsalwa lama bumabumeriweke	13
Mbuyelo wo Dyondza wa 1: Ku yingisela	14
Mbuyelo wo Dyondza wa 2: Ku vulavula	15
Mbuyelo wo Dyondza wa 3: Ku hlaya ni ku langutisa	16
Mbuyelo wo Dyondza wa 4: Ku tsala	18
Mbuyelo wo Dyondza wa 5: Ku ehleketa ni ku ehleketisisa	19
Mbuyelo wo Dyondza wa 6: Xivumbeko n ku tirhisiwa ka ririmi	20

SWIPINELO SWO KAMBELA NA MATSALWA	21
Matsalwa lama bumabumeriweke	21
Mbuyelo wo Dyondza wa 1: Ku yingisela	24
Mbuyelo wo Dyondza wa 2: Ku vulavula	28
Mbuyelo wo Dyondza wa 3: Ku hlaya ni ku langutisa	34
Mbuyelo wo Dyondza wa 4: Ku tsala	40
Mbuyelo wo Dyondza wa 5: Ku ehleketa ni ku ehleketisisa	48
Mbuyelo wo Dyondza wa 6: Xivumbeko ni ku tirhisiwa ka ririmi	54

CHAPTARA YA VUNHARHU: FEYISI YA LE XIKARHI (TIGIREDI TA 4-6)	59
---	-----------

MANGHENELO	59
Xipakaniso	59
Tinxaka to anamanyana ta Matsalwa	59
Migingiriko yo Dyondza leyi pfanganisiweke	59
Vundzeni byo anamanyana no hambana-hambana	60

MIMBUYELO	61
Mbuyelo wo Dyondza wa 1: Ku yingisela	61
Mbuyelo wo Dyondza wa 2: Ku vulavula	61
Mbuyelo wo Dyondza wa 3: Ku hlaya ni ku langutisa	61
Mbuyelo wo Dyondza wa 4: Ku tsala	61
Mbuyelo wo Dyondza wa 5: Ku ehleketa no ehleketisisa	62
Mbuyelo wo Dyondza wa 6: Xivumbeko n ku tirhisiwa ka ririmi	62

SWIPINELO SWO KAMBELA NA MATSALWA	63
Matsalwa lama bumabumeriweke	63
Mbuyelo wo Dyondza wa 1: Ku yingisela	70
Mbuyelo wo Dyondza wa 2: Ku vulavula	74
Mbuyelo wo Dyondza wa 3: Ku hlaya ni ku langutisa	80
Mbuyelo wo Dyondza wa 4: Ku tsala	90
Mbuyelo wo Dyondza wa 5: Ku ehleketa no ehleketisisa	96
Mbuyelo wo Dyondza wa 6: Xivumbeko n ku tirhisiwa ka ririmi	100

CHAPTARA YA VUMUNE: FEYISI YA LE HENHLA (TIGIREDI TA 7- 9)	105
MANGHENELO	105
Xipakaniso	105
MIMBUYELO	106
Mbuyelo wo Dyondza wa 1: Ku yingisela	106
Mbuyelo wo Dyondza wa 2: Ku vulavula	106
Mbuyelo wo Dyondza wa 3: Ku hlaya ni ku langutisa	106
Mbuyelo wo Dyondza wa 4: Ku tsala	106
Mbuyelo wo Dyondza wa 5: Ku ehleketa ni ku ehleketisisa	107
Mbuyelo wo Dyondza wa 6: Xivumbeko n ku tirhisiwa ka ririmi	107
SWITANDATI SWA MAASESELE NI MATSALWA	108
Matsalwa lama bumabumeriweke	108
Vundzeni bya matsalwa	111
Mbuyelo wo Dyondza wa 1: Ku yingisela	112
Mbuyelo wo Dyondza wa 2: Ku vulavula	118
Mbuyelo wo Dyondza wa 3: Ku hlaya ni ku langutisa	126
Mbuyelo wo Dyondza wa 4: Ku tsala	138
Mbuyelo wo Dyondza wa 5: Ku ehleketa ni ku ehleketisisa	150
Mbuyelo wo Dyondza wa 6: Xivumbeko n ku tirhisiwa ka ririmi	162
CHAPTARA YA 5: MAASESELE YA MUDYONDZI	169
MANSUNGLO	169
MINSINYA YA MAASESELE LEYI TIRHISIWAKA EKA MIMBUYELO YA DYONDZO	170
Nhlamuselo	170
Timhaka - nkulu	170
Swikongomelo swa maasesele	170
MAASESELE YO YISA EMAHLWENI	171
Swihlawulekisi swa maasesele swo yisa emahlweni	171
Switirateji swa maasesele	172
Mintirho yo yelana ya maasesele	173
MAMANEJELE YA MAASESELE	173
Vanhu lava katsiwaka eka maasesele	173
Phurogireme yo kambela ya swikolo	173

KU HLAYISIWA KA TIRHEKHODI	174
Tibuku ta tirhekhodi	174
TIKHODI LETI FANELEKE KU TIRHISIWA EKA NKAMBELO	175
Tikhodi ta rixaka	176
Tixedulu to ya emahlweni	176
Swihlayiwa swa vadyondzi	176
SWIVIKO	177
Mahungu lama faneleke ku katsiwa eka swiviko	177
Makhadi ya swiviko	178
KHARIKHULAMU NI GLOSARI YA MAASESELE	180
GLOSARI YA SWIYENGE SWA DYONDZO	182

CHAPTARA YO SUNGULA MANGHENELO

KU TIVISA XITATIMENDHE XA KHARIKHULAMU XA RIXAKA

Vumbiwa bya Riphabliki wa Afrika - Dzonga (Nawu wa 108 wa 1996) wu nyika masungulo ya ku hundzuka ka kharikhulamu ni ku ya emahlweni eAfrika-Dzongo. Masungulo ya Vumbiwa ya hlamusela leswaku swikongomelo xa Vumbiwa i ku:

- Herisa ku hambana ka nkarhi lowu hundzeke ni ku tumbuluxa tiko leri timitsu ta rona ti dzimiweke eka timitsu ta vumunhu bya xidimokrasi, vumunhu ni timfanelo ta ximunhu;
- Ku antswisa vumunhu bya vaaka tiko hinkwavo ni ku ntshuxa vuswikoti lebyi vanhu va nga na byona hi ku landza titalenta leti va nga na tona;
- Ku veka masungulo ya xidimokrasi ni ku pfula vaaka tiko gavhumendhe a vekeke ku tshemba ehenhla ka vona hi ku endla kumbe ku humelerisa ku navela ka vanhu hi ku landza nawu wa ku sirheleriwa ka vanhu hi ku ringana;
- Ku aka tiko rin'we ra Afrika - Dyonga ehenhla ka xidimokrasi ku teka ndhawu ya rona eka matiko ya misava .

Dyondzo na Kharikhulamu swi na nkoka lowu kulu eku pfuneteni ka ku humelerisa swikongomelo leswi pimanyetiweke. Kharikhulamu yi kongomisiwe eka ku ndlandlamuxa vuswikoti bya mudyondzi tani hi muaka tiko wa Afrika - Dzonga wo pfumala xihlawuhlawu.

Mimbuyelo wa Dyondzo

Mimbuyelo yo ehleketisisa na mimbuyelo yo hluvukisa, ku ya ehansi I nongonoko wa mimbuyelo leyi tekiweke eka Vumbiwa naswona yi kona ni le ka Xinawana xa South African Qualifications (1995) Yi hlamusela muxaka wa muaka-tiko loyi sisiteme ya dyondzo na vuleteri swi faneleke ku n'wi vumba.

Mimbuyelo yo ehleketisisa yi langutela ku humesa vadyondzi lava nga ta kota ku:

- Vulavula leswi hetisekeke hi ku tirhisa swifaniso, metse ni swikili swa ririmi.
- Vona ni ku ololoxa swiphiso hi ku tirhisa vutumbuluxi ni swo ehleketisisa.
- Lulamisa na ku lawula migingiriko hi ndlela ya vutihlamuleri no hetiseka.
- Tirha ni van'wana vanhu hi xintlawa, xinyandza, mihlangano ni lomu vanhu va kumekaka kona.
- Hlengelela, kendla minxopaxopo, ni ku xopaxopa hungu rin'wana ni rin'wana leri u hlanganaka na rona.
- Tirhisa sayense na thekinoloji hi tindlela ta xiyimo xa le henhla, ku komba vutihlamuleri eka swa mbangu ni swa rihanyu.
- Twisisa leswaku misava i nchumu wa tisisteme leti xakahatiweke.

Mbuyelo wa Nhluvukiso wu kongomisiwile eka ku endla leswaku vana va kota ku:

- Humelerisa ni ku hangunuxa tindlela to hambana ta swa matshalatshala ni ku dyondza swinene nene.
- Nghenelela tani hi muaka-tiko eka vutomi bya swa muganga, rixaka ni misava.
- Tekela enhlokweni swa ndhavuko, ni vululami ku katsakanya eka swo hanya ni vundzeni bya kona.
- Hangunuxa swa dyondzo ni swiyimo-nene swa ntirho.
- Hluvukisa vuswikoti bya swa mabindzu.

Mpfluxeto wa Xitatimendhe xa Kharikhulamu ya Rixaka wu ringeta ku angarhela na ku tlakusa xivono xa vanhu ku katsa vaaka tiko hinkwavo, lava faneleke ku huma eka sisisteme ya swikolo swa hina.

Hi ku kongoma, Kharikhulamu yi ringeta ku va ni vuxiyaxiya bya timhaka ta vusweti, ku kala ndzingano, swa muvala, rimbewu, malembe, ku tsoniwa ni ku tsakela rimbewu ro karhi na mitlhonthlo yo fana na HIV/AIDS. Mpfluxeto wa Xitatimendhe xa Kharikhulamu ya Rixaka xi teka maendlele ya nkatsakanyo yi ri mhaka ya manghenele hi ku kongomisa eka swilaveko swa mindzinganiso eka vadyondzi hinkwavo. Dyondzo yo hlawuleka, ya swa vanhu, swa vutitwi bya xindzeni na vuhandle. Hi maendlele lawa vadyondzi va ta kuma xintshuxo xa leswi tumbuluxiweke, ni nhluvukiso wo kongoma hi ku landza Minongonoko ya Dyondzo hi ku angarhela ku nga langutiwi muhlovo.

Xitatimendhe lexi Pfluxetiweke xa Kharikhulamu xa Rixaka: Switatimendhe swa swiyenge swa Dyondzo

Mpfluxeto wa Xitatimendhe xa Kharikhulamu xa Rixaka xa Tigiredi R-9 (Swikolo) wu katsa ni mavonele yo angarha, nhungu wa Switatindhende swa Xiyenge xa Dyondzo.

Ku na swiyenge swo Dyondza swa nhungu eka xitatimende xa kharikhulamu ya rixaka. Xiyenge xa Dyondzo I xiphemu xa vutivi, swikili na swa risima, leswi nga na swihlawulekisi swo fana swoxe, na ku hlangana na swiphemu swin'wana, na Swiyenge swa Dyondzo swin'wana. Eka Xitatimende xa Kharikhulamu ya Rixaka, swiyenge swa Dyondzo hi leswi:

- Tindzimi;
- Metse;
- Sayense ya swa ntumbuluko;

- Sayense ya mahanyelo ya vanhu;
- Mfuwo na ndhavuko;
- Ndzhendzeleko wa swa vutomi;
- Sayense ya malawulelo ya ikhonomi;
- Thekinoloji.

Xitatimendhe xin'wana na xin'wana xa Xiyenge Dyondzo xi hlawula xiphemu nkulu xa Mimbuyelo ya Dyondzo leyi faneleke ku fikeleriwa eku heleni ka Giredi 9. Xitatimendhe xa Dyondzo xin'wanana na xin'wana xi humelerisa erivaleni Switandati swa maasesele leswi nga ta pfuna vana ku fikelela Mimbuyelo ya vona. Switandati swa maasesele swin'wana na swin'wana swi hlamuseriwa ku ya hi tigiredi ni ku hlamusela leswi languteriweke eka vana loko va ri eku Dyondzeni va tlhela va swi kota. Xitatimendhe xa Xiyende xa dyondzo xin'wana na xin'wana kun'we ni Switandati swa Maasesele swi kombisa hi ndlela leyi swi tirhisana ha kona eku hlanganiseni ka ni le ku hlulukiseni ka swikili swa vadyondzi. Switandati swa maasesele swi nga katsakanyiwa endzeni ka tigiredi ni le handle ka tona. Ku fikeleriwa ka migingiriko yintsongo hi ku landza vuxaka exikarhi ka vana hi ku landza swiyenge swa dyondzo (lomu swi faneleke ni ku tlhela swi fambelana ni swa Dyondzo), ni minkatsakanyo ya progirexini ku suka ekagiredi yin'wana na yin'wana, na swona swi angarhela kharikhulmu hinkwayo.

Xitatimendhe lexi Pfluxetiweke xa Kharikhulamu xa Rixaka: Minongoloko ya Dyondzo

Xitatimendhe lexi pfluxetiweke xa Kharikhulamu xa Rixaka xi kongomisiwile eka ku tlakusa ku tinyiketela ku katsa ni ku tlakusa mpikizano wa vadyondzisi, lava nga ta va ni vutihlamuleri eka ku hlulukisa minongoloko ya vona ya tidyondzo. Eka ku kota ku tiyisisa maendlele lawa, Ndzawulo ya Dyondzo yi ta nyika swiletelo swa pholisi ya dyondzo hi ku kongomisa eka Xitatimendhe xa Xiyenge xa Dyondzo xin'wana na xin'wana. Xifundzha xin'wana na xin'wana xi ta yisa emahlweni ku hlulukisa swiletelo lomu swi faneleke ku endlela ku rhurhela ku hambana ka tindzimi hi ku hambana ka tona.

Minsinya ni vumunhu bya Xitatimendhe lexi pfluxetiweke xa Kharikhulamu xa Rixaka lexi tlhandlamanaka ni minongoloko ya Dyondzo. Loko swiyenge swa Dyondzo swi hlamusela tikhonspte, swikili na vumunhu ni ku fikeleriwa eka giredi na giredi, Minongoloko ya Dyondzo yi hlawula swikopi swa dyondzo ni migingiriko ya maasesele ya feyisi yin'wana na yin'wana. Minongoloko ya Dyondzo yi khoma ni mitirho leyi pimanyetiweke leyi nyikaka xipesi na ndzandzelelano ya migingiriko ya lembe na lembe, ku katsa ni swikombiso leswi kombaka vupulani bya matimba swinene eka ku sungula leswi pimanyetiweke hi nkarhi lowu pimiweke.

Eka Feyisi ya Masungulo, ku ni minongonoko yo Dyondza minharhu: litheresi, Numeresi, na swikili swa vutomi.

Eka Feyisi ya le Xikarhi, Tindzimi na Metse swi tshama swi ri Minongonoko yo Dyondza yo hambana. Eka Swiyenge swin'wana swo Dyondza, swikombelo mayelana na nhlango swi Ndzhawulo ya Dyondzo ya Provhinsi fanele ku endlwa hi swikolo na/kumbe tidisitiriki, swi pfumeleriwa hi Ndzhawulo ya Dyondzo ya Provhinsi. Ti provhinsi ta hari na matimba yo ndlandlamuxa swiboho swo anama swa tiprovhinsi swa ku hlanganisa eka Feyisi ya le Xikarhi.

Eka Feyisi ya le Henhla, ku ni minongonoko ya nhungu yo dyondza, yi simekiwile eka Swiyenge swa Dyondzo.

Mikarhi leyi aviweke

Mikarhi leyi aviweke hi tipesente ta tiawara leti tifaneleke ku nyiketwa eka Dyondzo ya ximfumo. Eka vhiki rin'wana na rin'wana ra xikolo, mathicara ya le xikolweni ku ringana 35 wa tiawara; tiawara to dyondzisa ti ta hambana hi ku hambana ka tigiredi. Eka Feyisi ya Masungulo, ku fanele ku va na tiawara ta 22,5 to hlangana eka Tigiredi ta 1 na 2, ku katsa ni 25 wa tiawara to hlangana eka giredi ya 3. Eka Feyisi ya le xikarhi, ku ta va na 26,5 wa tiawara to hlangana. Eka Feyisi ya le Henhla, Giredi 7 yi ta va na 26, 5 wa tiawara loko giredi ya 8 na 9 ti ta va na 27, 5 wa tiawara to hlangana.

Maasesele

Xitatimendhe xin'wana na xin'wana xa xiyenge xa Dyondzo xi katsa vuxokoxoko bya maasesele. Mpfapfarhuto wa mimbuyelo wu tirhisa tinxaka ta maasesele leti kotaka ku amukela swilo hi ku hambana-hambana. Maasesele ya fanele ku kombisa mbuyelo wa vuswikoti bya vadyondzi hi tindlela leti amukelekaka ni ku vona leswaku vadyondzi va hlanganisiwa hi tindlela letinene no pfumeleriwa ku tirhisa swikili swa vona hi laha va kotaka ha kona. Maasesele lamanene ya fanele ku pfuneta vana ku teka swiboho leswi faneleke hi mikarhi leyi faneleke mayelana ni migingiriko ya vona, va ti vekela swilaveko swa migingiriko ya mitirho ya vona hi masiku na masiku ni ku tlhontlha miehleketo ya vona hi masiku.

Muxaka wa mudyondzisi loyi a languteriweke

Vadyondzisi eka swiyenge hinkwaswo i va hoxi va swandla lavakulu eku hundzuluxeni ka xiyimo xa dyondzo eAfrika - Dzonga. Mathicara va ni xiphemu xa nkoka swinene lexi va faneleke ku xi tirha. Xitatimendhe xa Kharikhulamu xa Rixaka xa Tigiredi R-9 (Swikolo) xi langutele mathicara lava nga thwasa, va va ni vuswikoti, ku tinyiketela no twela naswona va ri lava nga ta kota ku fambisana swin'we ni swilaveko swa milawu. Milawu leyi yi teka vadyondzisi tani hi vayima-xikarhi eka swa Dyondzo, va hundzuluxi ni vadizayini na minongoloko ya Dyondzo ni switirhisiwa, varhangeri valawuri ni vamanejara, swikolara, valavisisi ni vatinyiketeri eka swa dyondzo, vaaka - ndhawu, vaaka - tiko na vafundhisi, vaasesi, ni lava tokoteleke swa swiyenge swa dyondzo kumbe vatokoteli va tifeyisi.

MUXAKA WA MUDYONDZI LOYI A LANGUTERIWEKE

Ntlakuso wa vumunhu i wa nkoka ku nga ri ntsena eka ku aka munhu ntsena, kambe ku endla ntiyisiso wa leswaku vutitivisi bya yena tani hi muaka-tiko wa Afrika - Dzonga a simekiwa eka timfanelo ta vumunhu leti hambaneke swinene ni maendlele ya nkarhi lowu hundzeke wa xihlawuhlawu hi ku kongomisa eka swa dyondzo.

Muxaka wa mudyondzi loyi a languteriwaka hi loyi a nga ta va a n'welerile hi swa risima a va na vutirheli bya vanhu, swi simekiwile eka nxiximo wa xidemokrasi, ndzinganiso, vumunhu, vutomi na vululami bya mahanyelo ya vanhu.

Xikongomelo xa kharikhulamu I ku tumbuluxa eka mudyondzi unwana na un'wan vuswikoti lebyi hetisekeke. Ku vumba mudyondzi wa vutomi hinkwabyo, loyi a nga na vutitshembi, na ku tiyimela, ku kota ku tsala no hlaya, vuhlayeri na swikili-nyingi, ntwela-vusiwana, na ku xixima mbangu na vuswikoti byo nghenelela eka swa mahanyelo ya vanhu tani hi muaka tiko wa tinghitsi na ku xopaxopa.

Mimbuyelo yo dyondza ya tindzimi

Mbuyelo wo Dyondza wa 1: ku yingisela

Mudyondzi u kota ku yingiselela, leswaku a kuma timhaka, na ku tiphina, a hlamula hilaha swi faneleke, na hi vuxoperi, eka swiyimo swo hambana-hambana.

Mbuyelo wo Dyondza wa 2: ku vulavula

Mudyondzi u kota ku vulavula hi vutitshembi na hi ndlela leyi pfunaka eku vulavuleni eka swiyimo swo hambana-hambana.

Mbuyelo wo Dyondza wa 3: ku hlaya ni ku langutisa

Mudyondzi u kota ku hlaya no langutisela ku kuma timhaka na ku tiphina, va hlamula hilaha swi faneleke na hi vuxoperi eka nkoka wa vuxongi, mfuwo na nyanyuko, eka matsalwa.

Mbuyelo wo Dyondza wa 4: ky tsala

Mudyondzi u kota ku tsala matsalwa yo hambana ya timhaka na yo anakanya hi swikongomelo swo hambana-hambana.

Mbuyelo wo Dyondza wa 5: ku ehleketa no ehleketisisa

Mudyondzi u kota ku tirhisa ririmi ku ehleketa no ehleketisisa, a hlela a fikelela, a hlela ni ku tirhisa timhaka ku dyondza

Mbuyelo wo Dyondza wa 6: Xivumbeko xa ririmi ni matirhisele

Mudyondzi u tiva no kota ku tirhisa, marito na vuvulavuri bya ririmi, ku tumbuluxa na ku twiasisa matsalwa.

Mpfanganiso wa Mimbuyelo:

Ku hlaya na ku tsala, ku yingisela na ku vulavula na vutivi bya vuvulavuri, hambiloko swi kombisiwa swi ri mimbuyelo yo hambana, swi fanele ku dyondzisiwa no kamberiwa hi ndlela yo pfanganisa.

Swikombiso

Vadyondzi va:

- Yingisela na ku xopela muxaka wo karhi wa tsalwa (xik. Nhlamuselo ya xiendleko xa ku cela nsuku na ku endla maphepha).
- Hlaya no tlhantlha swihlawulekisi-nkulu swa rin'wana tsalwa ro fana na rona (xik. ku tirhisa nkarhi wa sweswi, ku tirhisa marito yo hlanganisa yo fana na 'xo sungula', 'xa vumbirhi', 'ku suka kwalaho').
- Dizayina no tumbuluxa rintshwa ra muxaka wolowo, swi katsa na matheriyali yo langutiwa kunene, yi ri hi xivumbeko xa tichati to fulowa.

Ku vumba ni ku hlamusela matsalwa

Ku kota ku vumba ni ku hlamusela matsalwa, vadyondzi va fanele va va ni vutivi bya ririmi, vutivi bya matsalwa, na vutshila na maqhingha man'wana ya ririmi.

Matsalwa ya nga va:

- Ya nomo, xik xipichi.
- Yo tsariwa, xik. Papila
- Nkatsano wa swo tsariwa na swo langutiwa kunene, xik xinavetiso;
- Swihangalasa-mahungunyingi, xik. filimi na matsalwa yo kombiwa eka thelevhixini.

Vutivi bya ririmi na matsalwa byi katsa ku tiva:

- Ndhawu ya matirhisele - xikongomelo, nhlokomhaka na vayingiseri.
- Xivumbeko xa tsalwa, xik. Xa xitlhokovetselo kumbe xa xinavetiso.
- Mintolovelo na maendlele ya vanhu lama yelanaka ni ririmi, xik. Leswi u xewetisaka xiswona vanhu hi tindzimi to hambana-hambana.
- Vuvulavuri, mimpfumawulo na ntivo-marito ya ririmi.
- Vuvulavuri (ntivo-ririmi), mimpfumawulo na ntivo marito wa marito.
- Ku tsala na ku peleta eka tsalwa ro tsariwa.
- Swifaniso na dizayini eka matsalwa yo langutiwa kunene.

Ku pfanganisa ku dyondza ka ririmi: Swa risima

Matsalwa ya na swa risima leswi swi nga va ka swo swinene (xik. Xidemokrasi) kumbe swi nga ri swinene (xik. xihlawuhlawu xa rimbewu kumbe xa rixaka). Swa risima leswi a swi tikombi minkarhi hinkwayo.

Vadyondzi va fanele ku lemuka na ku ehlekisisa hi vuenti hi ta swa risima eka matsalwa lawa va ma hlayaka na ku ma vona, na le ka matsalwa lawa va ma tumbuluxaka vona vinyi.

Loko va xopaxopa, na ku tlhontlha (loko swi fanerile), swa risima leswi nga kona eka matsalwa ya nomo, yo langutiwa na yo tsariwa, vadyondzi va ta:

- Dyondza leswi matsalwa ya tekisaka xiswona mavonele ya vanhu na swiendleko hi ndlela yo karhi.
- Hluvukisa vutshila byo xopaxopa bya ku kambela, ni ku ala loko swi endleka, ku amukela mavonele lama, na swa risima leswi fambisanaka na swona.
- Dyondza ku vula swa risima leswi akaka eka matsalwa lama va tivumbelaka wona - xik: ku kondzelela van'wana, ntwela-vusiwana, ku xixima, ku titsakisa, ku xonga, misavu, ku huhwa.

Ku pfanganisa ku dyondza ka ririmi: mikongomelo

Ku dyondza ririmi swi nga ha tlhela swi pfanganisiwa hi ku tirhisa mikongomelo. Ku tirhisa nkongomelo swi endla leswaku mudyondzi a kota ku aka ntivo-marito lowu fambelanaka na nhlokomhaka.

Nhlawulo wa mikongomelo na tinhlokomhaka hi vukheta na swona swi tlhontlha ku navela ka mudyondzi. Ku fikelela leswi, u fanele u ringeta ku:

- Ringanisa tinhlokomhaka na mikongomelo leyi tsakisaka vafana na vanhwanyana, va le makaya na va le madorobeni, na leyi hlanganisaka vadyondzi hambu ku ri na ku hambana loku.
- Hlawula tinhloko-mhaka leti fambelanaka ni vutomi bya vadyondzi, ti tlhela ti va letela ku dyondza leswi va nga swi tiviki, xik.va nga ha dyondza hi matiko man'wana na mifuwo yin'wana.
- Hlawula mikongomelo na tinhlokomhaka leti ti tekelaka enhlokweni Mimbuyelo yo hlawuleka na yo hluvukisa, xik. Vadyondzi va fanele va tinyika nkarhi wa timfanelo ta nkoka ta vumunhu na timhaka ta swa mbangu, tani hi vusweti, HIV/AIDS, timfanelo ta misava, na ntirhiso wa mati.

Timfanelo ta vanhu ni vuhlayiseki bya mbangu

Tindzimi ii ta nkoka swinene eku fikeleleni ka timfanele ta vumunhu ni vuhlayiseki bya mbangu. Hi switandati swa maasesele Xitatimendhe xa Mimbuyelo ya Dyondzo xa Tindzimi xi kongomisiwile eka ku tlakusa switirhisiwa ku kota ku fikelela xiyimo xo amukeleka. Vadyondzi va fanele ku va ni vutitshembi bya ku va ni vuswikoti bya ku vulavula tindzimi timbirhi kumbe ku tlula, vatlhela va va ni vuxopaxopi bya ku hlaya timhaka ta misava ni matsalwa -mbulavulo ku katsa ni lawa yo tsariwa kunene. Vadyondzi va fanele ku kota ku xopaxopa matsalwa lawa, ni ku ya tsala hi tindlela leti kombaka nkuriso ni vuxaka bya timfanele ta vumunhu ku katsa ni vuhlayisi bya mbangu.

CHAPTARA YA VUMBIRHI FEYISI YA MASUNGULO (GIREDI R-3)

MANGHENELO

Vandyondzi hinkwavo va ta exikolweni va ri ni vutivi byo tala hi ririmi ra le kaya.

Va dyondze leswi hi ku hlangana na van'wana emakaya lomu va humaka kona, laha va tshamaka hi ku hlayiseka, va kurisiwa na ku tlanga. Hikuva swiyimo swa le kaya swa hambana, miehleketo leyi vadyondzi va yi tisaka na yona yi hambanile. Hambi swi ri tano, leswi va swi tivaka swi fanele ku tirhisiwa eka ku kula ka vona, ku hlangana ka vona ni van'wana, ku fikelela ka vona ku dyondza na leswi swi nga va rhendzela. Eka xiyenge lexi landzelaka hi ta hlamusela hi ku komisa:

- Vutivi lebyi se vadyondzi va nga na byona.
- Mimbangu yo dyondzela.
- Minsinya na maendlele lama ya letelaka kharikhulamu leyi.

Xipakaniso

Loko vadyondzi va nghena eka Gireyidi ya R na ya 1, va va se va dyondze swo tala hi ku yingisela naswona se va le ka swiyimo swo hambana mayelana ni ku vulavula hi vuswikoti na ku titshemba. Va va se va tiva swo tala hi swa mfuwo, ndhavuko na vutivi lebyi va byi kumeke ekaya. Ku twisisa loku a ku hambanyiseki ni vutivi bya ririmi. Tlilasi yi fanele yi va ndhawu ya ntsako, ya ku hlonipha ni ku aka eka leswi vadyondzi va taka va ri karhi va swi tiva.

Nhluvukiso wa ririmi wu endliwa hi katsongo-tsongo

Nsinya lowu letelaka madyondziselo na madyondzelo yo tsala no hlaya eka Kharikhulamu leyi, i ku tiva leswaku ku ndlandlamukisiwa ka ririmi swiendliwa hi kantsongo-tsongo. Swihoxo hi dyondza hi swona naswona ririmi ra vadyondzi ri ta ndlandlamuka, va kota ku ri tirhisa hi ku kongoma loko va ri karhi va kuma nkarhi wo tirhisa ni ku hluvukisa vutshila bya vona byo tirhisa ririmi.

Maendlelo yo ringanela ya nhluvukiso wa litheresi

Eka Kharikhulamu leyi, ku tirhisiwile maendlelo yo ringanela lama tekeriwa ehenhla eka nhluvukiso wa litheresi. Wu kongomisa ngopfu eka leswi vadyondzi va faneleke ku swi tiva loko va fanela ku tiva ku tsala na ku hlaya kahle. Eka ku hlaya swi vula leswaku hi tshika maendlele “yo lulamela ku hlaya”, lama a ya tshemba leswaku vadyondzi a va nga lulamelanga ku sungula ku hlaya no tsala ku fikela loko se va kota ku humelerisa vutshila byin'wana byo fana na ku hlamusela swilo leswi va swi twaka na leswi va swi vonaka, va tlhela va va na ku endla misingiriko leyi lavaka swirho leswikulu va hluvukise vuswikoti byo hlaya ni ku tirhisa mavoko

Hi ku tirhisa maendlele lama yo ringanela, vutshila lebyi:

- A byi ki byi lava leswaku byi va byi akekile hi ku hetiseka ku va mudyondzi a sungula ku hlaya no tsala.
- Byi nga kurisiwa, naswona byi fanerile byi kurisiwa loko n'wana a ha sungula ku dyondza.

Ku akela ehenhla ka vutivi

Kharikhulamu leyi ya ririmi yi swi tekela enhlokweni leswaku vadyondzi va sungula ku hlukisa vutivi bya ku tsala ku sukela loko va sungula ku kombisiwa ku hlaya ni ku tsala ekaya, eka mbangu lowu va nga eka wona, na le ka malembe ya tlilasi yo amukela. Ku yisa emahlweni maendlele lama hi fanele hi endla leswaku vadyondzi va ya va ri karhi va va vahlayi na vatsari lava nga na vutshila byo antswa.

Ku hlohletela maendlelo lama

Kharikhulamu yi vula leswaku hi fanele:

- Ku hlohletela no seketela vadyondzi ku hlaya hi ku anama hi voxo xikan'we na van'wana.
- Hi tshama hi ri karhi hi kuma nkarhi wo ringana wo tsala no aka ntivo-marito na matirhiselo ya ririmi.
- Hi pfuneta vadyondzi ku dyondza tithekiniki na magoza lama ya nga ta va pfuna leswaku va humelerisa matsalele ya rito leri tsariweke, xik.:
  - Ku hlukisa vutshila byo twisisa ku fana na vutilemukeri bya mimpfumawulo.
  - Vutivi bya ku yelana ka letere na mpfumawulo (phonics).
  - Ntwanano wa ku hlanganisa maletere mambirhi kumbe manharhu, ku kumbetela na mimepe ya switori.

Mpfanganiso wa mimbuyelo yo dyondza

Mimbuyelo yo dyondza yi fanele ku voniwa tani hi leyi yi tirhaka swin'we eku hlukiseni ririmi ra vadyondzi. Eku sunguleni ka Swipimelo swo kambela hi ringanyeta swikombiso swa matsalwa (yo rungula, yo tsariwa/ya swifaniso na swikandziyisa mahungu-nyingi) lawa pfunaka vadyondzi na vadyondzisi ku endla muxaka lowu wa ku pfanganisa. Tsundzuka: vadyondzi va nga ka va nga languteriwi ku vulavula ririmi leri va nga si tshamaka va ri twa kumbe ku ri tsala, kumbe ku humelerisa tinxaka ta matsalwa lama va nga si tshamaka va ma hlaya kumbe ku ma vona.

MIMBUYELO YA DYONDZO

Mbuyelo wo dyondza wa 1: ku yingisela

Mudyondzi u kota ku yingisela ku kuma timhaka na ku tiphina, va hlamula hi mfanelo na vuxopaxopi eka tindhawu to hambana-hambana.

Vadyondzi va ta exikolweni na vutshila byo tala lebyi talaka ku va byi nga amukeriwi bya ku yingisela lebyi fanelaka ku hlulukisiwa, byi tirhisiwa ku pfuna vadyondzi ku kurisa vutshila byo vulavula, byo hlaya, byo langutisa na byo tsala. Ku yingisela hi vukheta i swa nkoka ni ku va xivindzi xa ku dyondza na le ku akeni ka vuxaka byo xiximeka. Vadyondzi va nga yingisela leswaku va ta engetela vutivi bya tindzimi tin'wana na mimfuwo ku katsa na mfuwo lowu va avelanaka wona etlilasini na le kaya.

Mbuyelo wo dyondza wa 2: ku vulavula

Mudyondzi u kota ku vulavula hi vutitshembi na hi ndlela leyi pfunaka eku vulavuleni eka tindhawu to hambana-hambana.

Ku hlangana ka vanhu hi tindlela to hambana swi na nkoka wukulu ku endla leswaku munhu a va ni mavulavulelo lamanene. Vadyondzi va fanele va kota ku tirhisa vutshila bya mbulavurisano hi ndlela leyi pfunaka eka mindhavuko na tindzimi to hambana-hambana hi ku komba xichavo eka van'wana na ku teka matshamele ya swilo ni mavulavulele yo hambana hi ndlela leyinene. Vadyondzi va fanele ku nyikiwa nkarhi lowu kombaka leswaku ku tiva tindzimi tinyingi swa pfuna ku kurisa vuxaka ni ku aka vumunhu bya munhu. Nakambe vadyondzi va fanele ku kombisa ku tiva ni ku twisisa leswaku swa endleka munhu a nga koti ku vulavula kahle, va tlhela va dyondza ndlela yo vulavurisana ni vanhu lava nga ni swiphiqu swo vulavula ni ku twa.

Mbuyelo wo dyondza wa 3: ku hlaya ni ku langutisa

Mudyondzi u kota ku hlayela no langutisela ku kuma timhaka na ku tiphina, va hlamula hilaha swi faneleke na hi vuxoperi eka nkoka wa vuxongi, mfuwo na nyanyuko eka matsalwa.

Ku hlayela ku tiva nhlamuselo i xikongomelo-nkulu xa mbuyelo lowu, kutani maendlelo ni magoza lama pfunetaka vadyondzi ku hlaya hi vukheta lebyikulu ya fanele ku seketela xikongomelo lexi ku nga ri xipakaniso (*focus*). Ku hlaya hi ku anama (ku katsa mbono na matsalwa ya swihangalasa-mahungunyingi) swi na nkoka eku kuriseni ka ririmi, ku titsakisa ni ku dyondza hi swa misava.

Mbuyelo wo dyondza wa 4: ku tsala

Mudyondzi u kota ku tsala matsalwa yo hambana ya timhaka na yo anakanya hi swikongomelo swo hambana-hambana.

(Eka Gireyidi ya R leswi swi ta hlayeka hi ku olova hi ndlela leyi: Vadyondzi va ta sungula ku tsala hi swikongomelo swo hambana-hambana). Eka xiyimo xo rhanganga vadyondzi va dyondza ku tsala: va kurisa ntwisiso wa leswaku ku tsala ku humelerisa nhlamuselo ni leswaku vona hi vuvona i vatsari va nhlamuselo yaleyo. Va va va ri karhi va kurisa vutshila byo tsala leswaku va ta rhekhoda miehleketo ya vona leswaku vona na van'wana va ta kota ku hlaya no tsala leswi va swi tsaleke. Tlhandla-kambirhi, vatsari lavantshwa va le ku dyondzeni ku tirhisa ririmi ni matsalelo ya hambana ku fana ni mapeletele ni mahikelo ku endlela leswaku laha va nga tsala swi vonaka ni ku hlayiwa hi van'wana. Eka Kharikhulamu leyi maendlele yo landzelela magoza yo tsala lama vuriwaka Process Writing ya hlohleteriwa. Leswi swi katsa ku tsala, ku sungula, mpfampfarhuto, ku pfluxeta, ku xopela no lulamisa, ku kandziyisa naswona ku landzeleriwa ndlela leyi yi tirhisiwaka hi vatsari va ntiyiso.

Mbuyelo wo dyondza wa 5: ku ehleketa no ehleketsisa

Mudyondzi u kota ku tirhisa ririmi ku ehleketsisa no seketela mavonele, va fikelela, va hlela ni ku tirhisa timhaka ku dyondza.

Vutshila lebyi kombisiwaka eka Mbuyelo lowu na makambelelo ya kona swi katsiwile eka swiphemu hinkwaswo swo dyondza no dyondzisa eka Xiyenge xo dyondza. Xivangelo xo swi ngenisa tani hi Mbuyelo wo dyondza wo tiyimela hi woxe i ku endlela leswaku vadyondzi ni vadyondzisi va tiva swihlawulekisi swa vutivi bya ririmi na matirhiselo ya rona, leswi nga swona swi hluvukisaka switirho swo ehleketa no seketela. Vutshila, tikhonsepte na magoza lama ya tirhaka hi ku angarhela, leswi swi vula leswaku ya nga ka ya nga tirhi ya ri woxe. Ya fanele ya tirhisiwa kunene laha swi faneleke leswaku ya seketela Mimbuyelo leya khume mbirhi yo anama no hluvukisa xikan'we ni ku seketela Swiyenge swo dyondza hinkwaswo.

Mbuyelo wo dyondza wa 6: xivumbeko xa ririmi ni matirhisele

Mudyondzi u kota ku tivumbela no twisisa matsalwa hi ku tirhisa mimpfumawulo, marito na vuvulavuri.

Vadyondzi va ta sungula ku hangunuxa tindlela ta matishisele ya ririmi. Va ta sungula ku avelana leswi va swi tivaka hi ririmi (matirhisele ya rona). Xikombiso, va ta dyondza no tirhisa marito yo tani hi 'mimpfumawulo', 'mapeletwana', 'marito', 'swivulwa' na 'hiko'. Leswi swi ta va pfuna ku ehleketa no burisana hi swilo leswi, ku funa na ku tishisa marito ku peleta swivulwa hi tindlela letinene.

SWITANDATI SWA MAASESELE NI MATSALWA

Xiya:

Eka xiyenge lexi landzelaka Swipimelo swo kambela swa Mbuyelo wun'wana ni wun'wana swi ta nyikiwa hi giredi na giredi. Eku sunguleni ka giredi yin'wana ni yin'wana swikombiso swa matsalwa lama nga tirhisiwa ka eka mpfanganiso wa ku dyondza ririmi swa nyikiwa. Lowu a hi nongonoko lowu nga helela naswona vadyondzisi va nga ha nyika ni ku ringanyeta na ku hlawula swin'wana leswi faneleke na matsalwa lama nga kona.

Mathicara va fanele ku lemuka leswaku a hi hinkwavo vana lava nga kota ku hundza hi le ka Giredi ya R.

Tikhonsepte, swikili na switirhateji swa Giredi ya R swi lava ku dyondzisiwa ni ku tiyisisiwa eka giredi ya 1.

Giredi ya R

Matsalwa lama bumabumeriweke

Ya nomo:

- Switori (hakanyingi swa tlangiwa, switori swi katsa swinsin'wana ni ncino lowu vadyondzi va nga pfunetaka ku yimbelela ni ku endla)
- Swileriso swo endla leswaku va kula miehleketo hi matlhelo manyingi
- Swinsin'wana swo encenyeta
- Swinsin'wana
- Mintlangu
- Mahlamuselelo yo olova (description)

Yo voniwa no tsariwa:

- Swifaniso swa switori na tibuku leti nga ni tikhepuxini to olova
- Swiphazamiso swa swifaniso
- Swinavetiso leswi tivekaka na tiphositara
- Swifaniso

Swihangalasa-mahungunyingi:

- Thelevhixini
- Tifilimu

Giredi ya R

Mbuyelo wo dyondza wa 1

KU YINGISELA

Mudyondzi u kota ku yingiselela ku kuma timhaka na ku tiphina va hlamula hilaha swi faneleke na hi vuxoperi eka tindhawu to hambana-hambana.

Switandati swa Maasesele

Hi swi tiva hi loko mudyondzi a:

- Yingisela swinene eka swivutiso, swileriso na switiviso va tlhela va hlamula hi ku endla leswi faneleke.
- Kombisa matikhomele lamanene yo yingisela kahle hi ku yingisela handle ko nghenelela, va komba xichavo eka xivulavuri, va siyerisana ku vulavula.
- Yingisela swinsin'wana, switlhokovetselo swo koma na switori hi ku tiphina, va ri karhi va komba ku twisisa hi ku:
  - Tlanga tin'wana tindzimana ta switori na tinsimu.
  - Nghena eka mbuyelo hi nkarhi lowu faneleke.
  - Mpfapfarhuta xifaniso xa xihungwana na risimu.
  - Tekela vuxokoxoko enhlokweni ni ku nyika miehleketo-nkulu eka tsalwa ra nomo.
  - Longoloxa swifaniso hi mfanelo.
- A sungula ku lemuka swa tefoniki:
  - A lemuka leswaku marito ya endliwa hi mimpfumawulo.
  - A lemuka switwari na switatisi eka marito.
  - A humesa marito ha rin'we-rin'we, eka xivulwa xa nomo.
  - A humesa mapeletwana eka rito ra - (mapeletwananyingi xik. mu-fa-na), ku tirhisiwa ku ba mavoko kumbe mpfumawulo wa xigubu.

Giredi ya R

Mbuyelo wo dyondza wa 2

KU VULAVULA

Mudyondzi u kota ku vulavula hi vutitshembi na hi ndlela leyi pfunaka eku vulavuleni eka tindhawu to hambana-hambana.

Switandati swa Maasesele

Hi swi tiva hi loko mudyondzi a:

- Vulavula hi vandyangu wa ka vona, na ku vulavula hi vanghana.
- Vula leswi a titwisaka xiswona na matitwele ya vanhu va ntiyiso na vo anakanyiwa.
- A yimbelela no hlaya tinsimu to olova, na mincino.
- Tirhisa ririmi ku anakanya, loko va titsakisa ni ku tiveka etikweni ra milorho.
- Vutisa swivutiso loko va nga twisisi, kumbe loko va lava mahungu man'wana ni ku hlamula kahle swivutiso leswi va vutisiweke swona.
- Hundzisa mahungu.
- A vulavula hi leswi nga n'wi humelela yena n'winyi.
- Rungula switori swa yena n'wini, ni ku hlamusela switori leswi a swi tweke hi ku tirhisa marito ya yena n'vini.
- Teka xiavo hi ku titshemba na hi vuswikoti eka ntlawa.
- Komba ku twela van'wana loko a ri karhi a tirhisa ririmi ku vulavula na van'wana.
- Teka xiavo eka ntlangu wo encenyeta, va karhi va titoloveta tindlela to hambana ta mikhuva na mavulavulelo (xik. ku vulavula hi riqingho).
- a encenyeta mavulavulelo na maendlelo yo hambana.

Giredi ya R

Mbuyelo wo dyondza wa 3

KU HLAYA NI KU LANGUTISA

Mudyondzi u kota ku hlayela no langutisela ku kuma timhaka na ku tiphina, va hlamula hilaha swi faneleke na hi vuxoperi eka nkoka wa vuxongi, mfuwo na nyanyuko eka matsalwa.

Switandati swa Maasesele

Hi tiva leswi hiloko mudyondzi a:

- Langutisa ni ku xiyisisa swifaniso na swithombe hi vukheta, a lemuka swa ntokoto wa yena wa vutomi.
- Paluxa xifaniso kumbe xivumbeko hi ku langutisa mbangu wa laha nchumu wu nga kona Va twisisa xitori xa swifaniso.
- Twisisa xitori na swifaniso.
- Pananisa swifaniso ni marito.
- Tirhisa mimpfapfarhuto ku twisisa tikhepuxini to olova eka tibuku ta switori.
- Ntlangu hi ku hlaya:
  - Khoma buku hi ndlela leyinene yo hlayeka, va pfula mapheji hi ndlela ya kona, va langutisa marito ni swifaniso va twisisa vuxaka exikarhi ka swona hi ku tirhisa swifaniso.
  - Va kota ku hambanisa swifaniso eka maletere xik., hi ku komba marito ku ri na ku komba swifanisoloko va karhi va hlaya.
- Ku vumba nhlamuselo leyi twalaka ya leswi tsariweke:
  - Twisisa xikongomelo xa leswi tsariweke-leswaku swi rhwale nhlamuselo. (xik. leswaku leswi swi tsariweke swi yimela vito ra yena.)
  - 'Hlaya' hi ntlawa na mudyondzisi.
  - Yelanisa na leswi a swi tivaka loko a ri karhi a hlaya na mudyondzisi.
  - Hlamusela ni ku nyika miehleketo ya yena mayelana na swimunhuhatwa eka switori kumbe minongonoko ya thelevhixini.

Giredi ya R

Mbuyelo wo dyondza wa 3

KU HLAYA NI KU LANGUTISA

Mudyondzi u kota ku hlayela no langutisela ku kuma timhaka na ku tiphina, va hlamula hilaha swi faneleke na hi vuxoperi eka nkoka wa vuxongi, mfuwo na nyanyuko eka matsalwa.

Switandati swa Maasesele

Hi tiva leswi hiloko mudyondzi a:

- Sungula ku vona ni ku tiva ni ku vumba nhlamuselo hi maletere na marito:
  - A lemuka leswaku marito lama ya tsariweke ya kongomisa eka marito lama ya vuriweke.
  - A lemuka ni marito lama ya tirhisiwaka ngopfu yo fana ni vito ra yena, a tlhela a a tsala marito lama a ma kumaka ka mbango, xik. xikolo.
  - Hlaya tibuku ta swifaniso leti nga ni tikhepuxini to olova kumbe swivulwa tsariweke hi vukulu.
- A sungula ku lemuka swa mimpfumawulo:
  - A lemuka mimpfumawulo yi ri ya switwari na switatisi.
  - A lemuka mavito na maleter ya ntolovelu, yo fana na lawa ya nga eka vito ra yena.
- Ku ndlandlamuxa vutivi bya mimpfumawulo:
  - A lemuka na ku thya mavito ya maletere.
  - A twisisa ku hambana exikarhi ka mavito ya maletere na mimpfumawulo ya maletere.
  - A twisisa leswaku mavito ya maletere a ya cinci, kambe mimpfumawulo leyi yi yimeriwaka hi maletere lawa yi nga cinca.
  - A avanyisa marito yo olova, lawa ya nga na xivumbeko xa xitwari, xitatisi, xitwari (vcv) xik. a-l-a.
  - A ntlawahata marito lama ya nga na patironi yo fana ya mimpfumawulo. Xik. mama, kama, gama.
  - A lemuka marito yo olova lama a ma tirhisaka minkarhi hinkwayo.

Giredi ya R

Mbuyelo wo dyondza wa 4

KU TSALA

Mudyondzi u kota ku tsala matsalwa yo hambana ya timhaka na yo anakanya hi swikongomelo swo hambana-hambana.

Switandati swa Maasesele

Hi swi tiva hi loko mudyondzi a:

- Tumbuluxa na ku tirhisa leswi nga dirowiwa ku humelerisa nhlamuselo, na ku va masungulo ya ku tsala ka vona:
  - umba maletere hi tindlela to hambana hi ku tirhisa swirho swa miri ku komba maletere, ku tsala emisaveni, sw.sw.
  - Twisisa leswaku ku tsala no dirowa swi hambanile.
  - Tsala ni ku kombela van'wana ku nyika nhlamuselo ya leswi swi tsariweke.
  - Bula hi leswi va swi diroweke na leswi va swi tsaleke.
  - Tlangu ntlangu wa ku tsala hi xikongomelo xo karhi, xik., ku vulavula hi riqingo, nongonoko wa swixava-xavani.
  - irhisa maletere lama a ma tivaka ku yimela ririmi ro tsariwa, ngopfu-ngopfu maletere ya vito ra yena, malembe.
  - Hlaya matsalelo ya vona lama ha ku tangukaka loko va komberiw a ku swi endla.
  - Komba eka matshalatshala ya vona yo tsala leswaku va tsala ku suka kwihi (xik. ku sungula eka ximatsi ku ya eka xinene, ku suka ehensla ku ya ehansi).
  - Kopunula leswi nga tsariwa ku suka eka ndhawu leyi va nga eka yona (xik va tsala ni ku nyika mavito eka swilo swa le kaya, swinavetiso, sw.sw.).
  - Ringeta ku tsala matsalela lama tivekaka, ku fana na minongonoko, mahungu, maletere, na ku tirhisa maletere lama va ma tivaka.
  - Tirhisa swo tsala hi swona ku fana tikhirayoni na tipenisele.

Giredi ya R

Mbuyelo wo dyondza wa 5

KU EHLEKETA NI KU EHLEKETISISA

Mudyondzi u kota ku tirhisa ririmi ku ehleketa no ehleketisisa, a fikelela, a hlela ni ku tirhisa timhaka ku dyondza.

Switandati swa Maasesele

Hi swi tiva hi loko mudyondzi a:

- Tirhisa ririmi ku tumbuluxa tikhonsepte:
  - Kombisa ku kula ka miehleketo ya yena mayelana ni tikhonsepte ta ntalo, sayizi, xivumbeko, tlhelo, muhlovo, rivilo, nkarhi, malembe na ndzhandzhelelano.
- A tirhisa ririmi ku ehleketa na ku anakanya:
  - Kombisa ku hambana ni ku yelana ka swilo.
  - Hlengaleta swilo leswi fambelanaka ni ku fananisa leswi nga faniki.
  - Ava swilo (xik. a hoxa switlangiso hinkwaswo ebokisini, tibuku etixelifini).
  - Hlawula swiphemu eka leswi nga helela. (xik. Swirho swa miri.)
- A tirhisa ririmi ku lavisisa no handza vutivi:
  - Vutisa swivutiso no handza tinhlamuselo.
  - Nyika tinhlamuselo na switshunxo.
  - Tshunxa swiphiqu swa swiphazamiso na ku swi hetisa..
- Ku hlela timhaka:
  - Hlawula timhaka eka nhlamuselo.
  - rito lomu swi faneleke, yimisa na nsumelo (intonation).
  - Tirhisa vutshila byo lemuka no twisisa marito ku hlaya matsalwa lama nga tolovengaki, xik. Mimpfumawulo, vuthala bya ndhawu ya matirhisele, ku kumbetela, nasw. nasw.
  - Tirhisa ndlela yo tilangutisa ni ku tilulamisela swihoxo loko va hlaya, xik. Ku hlaya hi ku vuyelela, va landzelela swileriso mahikelo.

Giredi ya R

Mbuyelo wo dyondza wa 6

XIVUMBEKO NA KU TIRHISIWA KA RIRIMI.

Mudyondzi u kota ku tivumbela no twisisa matsalwa hi ku tirhisa mimpfumawulo, marito na vuvulavuri.

Switandati swa Maasesele

Hi tiva leswi hiloko mudyondzi a:

- Xakahata mipmfumawulo, maletere na marito:
  - Lemuka leswaku marito ya endliwa hi mimpfumawulo.
  - Lemuka mimpfumawulo emasungulweni ya marito man'wana.
  - Avanyisa marito ya mapeletwana nyingi, ku humesa mapeletwana.
- Tirha na marito:
  - Lemuka swirhangi eka rito ro fana na xikolo.
  - Ntlawahata marito lama nga na swirhangi swo fana (xikolo, ximanga, xilo.).
  - Vona rito, letere, na xipesi loko swi tsariwile.
- Tirha na swivulwa:
  - Andlala mielheketo ya yena hi ku tirhisa marito ya swiendlo, na yo hlamusela.
- Tirha na switsariwa:
  - Vulavula hi switsariwa (Xik. eswitorini), a tirhisa marito ya fana na “eku sunguleni, exikarhi, na makumu”
- Tirhisa ririmi ku vulavurisana na van'wana:
  - Tirhisa ririmi ririmi eka ku hanyisana ka vanhu ka siku na siku. (xik. inkomu, ndza kombela).
  - Lemuka ku hundzuka ka nhlamuselo hikokwalaho ka ku cinca ka rito.
- Ku tirhisa marito lama ya tirhisiwaka:
  - (xik. 'mpfumawulo', 'rito', 'letere,' ku sungula', 'xikarhi' na 'makumu').

SWIPIMELO SWA MAASESELE NI MATSALWA

Giredi ya 1

Matsalwa lama bumabumeriweke

Ya nomo:

- Ndzungulo (xik. Switori swo olova, mitsheketo)
- Swileriso leswi yisaka eku bohaneni
- Ku hlayisisa
- Nhlamuselo yo olova
- Ku hlayisisa
- Swintlangwana
- Swinsin'wana
- Swinsin'wana
- Vutlhokovetseri
- Mitlangu

Yo voniwa no tsariwa:

- Yo voniwa no tsariwa
- Switori swo olova
- Nongoloko (xik. Nongoloko wa swo xaviwa)
- Swileriso (xik. xana xihahampfuka xa phepha xi engliwa njani)
- Nhlamuselo yo olova
- Matsalwa ya mahungu yo olova (xik. matsalwa ya xivumbeko xo karhi)
- Marito yo olova ya ximetse
- Vutlhokovetseri
- Mitlangu
- Tibuku ta swifaniso

Matsalwa-nyingi:

- Thelevhixini
- Tifilimi ta vana
- Vidiyo, CD-Romu, na Inthanete lomu swi nga kona

Giredi ya 2

Matsalwa lama bumabumeriweke

Ya nomo:

- Ndzungulo (xik. Switori, mitsheket)
- Swileriso leswi yisaka eku bohaneni
- Nongoloko
- Ku hlayisisa
- Nhlamuselo-xidzi
- Njhekanjhekisana
- Swintlhangwana
- Swinsin'wana
- Swinsin'wana
- Vutlhokovetseri
- Vutlhokovetseri bya xintu
- Mitlhangu
- Tikhasete (xik switori swa rhadiyo)
- Switiviso swo toloveleka
- Mitsheketo na tijoki

Yo voniwa no tsariwa:

- Tibuku (Matsalwa)
- Swileriso
- Milawu (milawu ya ntlangu)
- Swirhambo
- Makhadi ya xivumbeko xo xeweta
- Tigirafu
- Ntlangu wa marito
- Swifaniso
- Swifaniso swa magazini ni swinavetisi

Matsalwa-nyingi:

- Thelevhixini
- Tifilimi ta vana
- Vidiyo, CD-Romu, na Inthanete lomu swi nga kona

Giredi ya 3

Matsalwa lama bumabumeriweke

Ya nomo:

- Ndzungulo (xik. Mitsheketo, swa milorho)
- Swileriso leswi yisaka eku bohaneni
- Nongoloko
- Ku hlayisisa
- Nhlamuselo-xidzi
- Njhekanjhekisano
- Swinsin'wana
- Swinsin'wana
- Vutlhokovetseri
- Mitlangu
- Mitsheketo na tijoki
- Vuhaxi bya radiyo (switori, switiviso, mahungu, maxele na ku kamberiwa)

Yo voniwa no tsariwa:

- Tibuku (Matsalwa)
- Maphepha-hungu
- Buku yo rheferha (xik. Tidikixinari, ensayiklophediya ya vana)
- Tibuku ku suka eka swin'wana swiyenge swa dyondzo
- Tafula ro komba vundzeni ni mahetelele
- Timphamfulete
- Swinavetisi
- Tifomo to tatiwa
- Tidayari

Matsalwa-nyingi:

- Thelevhixini
- Tifilimi ta vana
- Vidiyo, CD-Romu, na Inthanete lomu swi nga kona

Giredi ya 1

Mbuyelo wo dyondza wa 1

KU YINGISELA

Mudyondzi u kota ku yingiselela ku kuma timhaka na ku tiphina va hlamula hilaha swi faneleke na hi vuxoperi eka tindhawu to hambana-hambana.

Switandati swa Maasesele

Hi tiva hiloko mudyondzi a:

- Yingisela swinene eka swivutiso, swileriso na switiviso va tlhela va hlamula hi ku endla leswi faneleke.
- Kombisa matikhomele lamanene yo yingisela kahle hi ku yingisela handle ko nghenelela, va komba xichavo eka xivulavuri, va siyerisana ku vulavula
- Yingisela swihungwana swo koma, tirhayimi, switlhokovetselo na tinsimu hi ku tiphina, swi huma eka mindhavuko yo hambana, va ri karhi va komba ku twisisa hi ku:
  - Yingisela mhaka-nkulu na timhaka ta nkoka eka xitori.
  - A endla ntlangu hi tin'wana tindzimana ta switori na tinsimu kumbe tirhayimi/xinsin'wana xa ncino.
  - A joyina loko ku yimbeleriwa mbuyelelo.
  - Dirowa xifaniso xa xitori no tsala marito kumbe swivulwa swi nga ri swingani hi xona.
  - A veketela swifaniso hi nandzelelano lowunene, na ku yelanisa tikhepuxini/tinhlokomhaka na swifaniso.
  - Hlamula swivutiso swo pfuleka exitorini.
  - Humelerisa ku titwa ka yena mayelana na xitori.
  - Tlhela a veketela miehleketo leyi a yi kumeke hi nandzelelano lowunene.
- Ku yingisela no tiphina hi switekatekisana na misavu, a hlamula hi ndlela leyi faneleke.

Giredi ya 2

Switandati swa Maasesele

Hi tiva hiloko mudyondzi a:

- Yingisela hi vukheta nkarhi wo lehanyana (a nga hatli a karhala) ni ku landzelela swileriso swo lehanyana (xik. ndlela yo endla ndzavisiso).
- Kombisa mayingiselelo lamanene hi ku nga ngheneleli, ku kombisa nxiximo eka xivulavuri, ku siyerisana ku vulavula, ku vutisa swivutiso ku twisisa kahle, na ku katsakanya kumbe ku humesa mavonelo eka leswi se swi twiweke loko swi fanerile.
- Yingisela hi ku tiphina switori, switlhokovetselo, tinsimu, na man'wana matsalwa ya nomo ni ku komba ku twisisa hi ku:
  - Yingiselela ku humesa nhlokomhaka kumbe mhakankulu.
  - Yingiselela ku kuma vuxokoxoko.
  - Kumbetela leswi nga ta humelela.
  - Tlhela a vulavula hi leswi se swi humeleleke kumbe mhaka yo karhi etsalweni ra nomo.
  - Hlamula swivutiso mayelana na tsalwa ra nomo.
  - Humesa matitwele hi tsalwa ra nomo na swivangelo swa kona.
  - Kuma xivangelo na makumu ya swilo mayelana na tsalwa ra nomo kumbe hungu.
- Yingisela ni ku tiphina hi switekatekisana na misavu a hlamula hi ndlela leyi faneleke.

Giredi ya 3

Switandati swa Maasesele

Hi swi tiva hiloko mudyondzi a:

- Yingisela kahle (a nga hatli a karhala), a hlamula ni ku endla leswi faneleke eka swileriso leswi swi yaka swi tika leswi ringaneke xiyimo lexi a nga eka xona.
- Kombisa mayingiselelo lamanene hi ku nga ngheneleli, ku kombisa nxiximo eka xivulavuri, ku siyerisana ku vulavula, ku vutisa swivutiso ku twisisa kahle, na ku katsakanya kumbe ku humesa mavonelo eka leswi se swi twiweke loko swi fanerile.
- Yingisela hi ku tiphina switori, switlhokovetselo, tinsimu na matsalwa man'wana ya nomo ni ku komba ku twisisa hi ku:
  - Yingisela ku kuma nhlokomhaka kumbe miehleketo nkulu.
  - Yingiselela ku kuma ku vuxokoxoko.
  - Vhumba leswi nga ta humelela.
  - Tlhela a hlamusela nongonoko wa timhaka leti a ti tweke hi ku landzelelana ka tona.
  - Hlamula swivutiso mayelana na tsalwa ra nomo.
  - Nyika matitwele hi tsalwa a ri karhi a nyika swivangelo.
  - Lava xivangelo na makumu eka tsalwa ra nomo kumbe mahungu.
  - Dirowa swifaniso ku hlamusela matwisiselo ya yena ya xitori kumbe tsalwa ra nomo.
- Yingisela ni ku tsakela misavu na switekatekisano hi ku hlamula hi ndlela leyi faneleke.

Giredi ya 1

Mbuyelo wo dyondza wa 1 ku ya mahlweni

KU YINGISELA

Mudyondzi u kota ku yingiselela ku kuma timhaka na ku tiphina va hlamula hilaha swi faneleke na hi vuxoperi eka tindhawu to hambana-hambana.

Switandati swa Maasesele

Hi tiva hiloko mudyondzi a:

- Ku yingisela mahungu no ma hundzisa hi ndlela leyi faneleke.
- A lemuka swa mimpfumawulo:
  - A hambanisa mimpfumawulo, ngopfu emasungulweni ya rito.
  - Va lemuka vunyingi emasungulweni ya rito.

Giredi ya 2

Giredi ya 3

Switandati swa Maasesele

Hi tiva hiloko mudyondzi a:

- Yingisela muvulavuri loyi a nga n'wi voniki (xik. eka thelefoni) hlamula swivutiso leswi vutisiweke na swiletelo swa nkoka.

Switandati swa Maasesele

Hi tiva hiloko mudyondzi a:

- Yingisela xivulavuri lexi a nga xi voniki (xik. eka xiyanimoya, eka inthakhomo), a hlamula swivutiso na swileriso.

Giredi ya 1

Mbuyelo wo dyondza wa 2

KU VULAVULA

Mudyondzi u kota ku vulavula hi vutitshembi na hi ndlela leyi pfunaka eku vulavuleni eka tindhawu to hambana-hambana.

Switandati swa Maasesele

Hi swi tiva hi loko mudyondzi a:

- Vulavula hi leswi swi nga tshama swi n'wi humelela, matitwele na leswi a swi tweke eka mahungu.
- Humelerisa miehleketo hi ku tirhisa tinhlamuselo to tsakisa na marito lama kombisaka leswi endlwaka.
- Yimbelela, a tlhokovetsela, a encenyeta tinsimu, swiphato, na swin'wana leswi nga na ncino.
- Tirhisa ririmi ku anakanya, loko va titsakisa ni ku tiveka etikweni ra milorho.
- Hundzisa mahungu.
- A vulavula hi leswi nga n'wi humelela yena n'winyi, hi nandzelelano wo karhi.
- Hlamusela xitori lexi a xi tivaka lexi nga na masungulo, xikarhi na mahetiselo.

Giredi ya 2

Switandati swa Maasesele

Hi swi tiva hi loko mudyondzi a:

- Hlamusela swiyimo na mahungu, xik. leswi nga tshama swi humelela munhu evuton'wini na matitwele na swin'wana leswi humeleleke hi ku angarhela.
- Tivumbela ni ku hlamusela switori leswi nga ni masungulo, xikarhi na mahetelelo, ku tirhisiwa ririmi ro hlamusela naswona ku ri karhi ku papalatiwa mbuyelelo.
- Tirhisa ririmi ku anakanya, ku huhwisa no tilorhela, xik. ku vumba marito lama nga ni ncino, swinsin'wana swa ncino, swithokovetselo swo ka swi nga twali na mintlangu ya marito na ya n'wangulano.
- A titumbuluxela na ku hlamusela xitori lexi a xi tivaka lexi nga na masungulo, xikarhi na mahetiselo, a tirhisa ririmi ro hlamusela, a papalata ku vuyelela.
- Hoxandla eka nkanelo wa tlilasi, ni le ka ntlawa wa vona.

Giredi ya 3

Switandati swa Maasesele

Hi swi tiva hi loko mudyondzi a:

- Vula leswi nga va humelelela, ni mahungu man'wana ya nkoka, a boxa miehleketo na matitwele ya yena, hi timhaka teto.
- Tirhisa ririmi ku anakanya, ku huhwisa no tilorhela, (xik. Ku hlamusela mafenya, ku titumbuluxela swithokovetselo na tikhodi ta ririmi).
- Sungula xitori lexi nga na masungulo, miri ni mahetelele, lexi tirhisa ririmi ro hlamusela, va nga vuyelerisi na ku sungula ku va va swirho swo fana na kungu na vumunhuhati.
- Tirhisa mavulavulelo yo hambana ni maendlelo yo hambana loko va rungula xitori.
- Va teka xiavo etlilasini.
- Sungula mbhurisano na van'wana.
- Siyerisana ku vulavula na van'wana va vutisa leswi faneleke mhaka leyi va yi khomeke.

Giredi ya 1

Mbuyelo wo dyondza wa 2 ku ya mahlweni

KU VULAVULA

Mudyondzi u kota ku vulavula hi vutitshembi na hi ndlela leyi pfunaka eku vulavuleni eka tindhawu to hambana-hambana.

Switandati swa Maasesele

Hi swi tiva hi loko mudyondzi a:

- Hoxa xandla etlilasini ni le ku kanerisaneni hi mintlawa, hi:
  - ku siyerisana, va vutisana swivutiso, va karhi va twelana, va xixima timfanelo ta van'wana loko ku karhi ku tirhisiwa ririmi ra vona.
  - Nyika xiviko hi ku yimela ntlawa loko wu hetile ku kanela.
  - Hlamula swivutiso leswi nga ta va swi vutisiwile hi vayingiseri.
- Tirhisa ririmi hi ndlela leyinene etindhawini to hambana naswona eka vanhu vo hambana ku:
  - Inthavhiyuwa munhu lonkulu loyi a nga vaka a endzile, xik. xirho xa vaaka - tiko.
  - Encenyeta swiyimo swo karhi leswi pfunaka, xik. ku tlangela endlwini, ku endzela ebankini no aka xinghana xintshwa.
  - Tirhisa ntlakuso wa rito hi tindlela to hambana ku ya hi swiyimo swo hambana.
- Yimbelela, ku hlaya switllhokovetselo, ku tlanga, ku encenyeta tinghoma na swinsin'wana swa mincino.

Giredi ya 2

Switandati swa Maasesele

Hi swi tiva hi loko mudyondzi a:

- Ku ta ni tinhlokomhaka hi voxe emintlaweni ya vona.

- Va cincana hi ku vutisa swivutiso swo kongoma.
- Vula swo karhi leswi kombisaka miehleketo ya vona loko ku kaneriwa.

- Kombisa ku twisisa timfanelo ta van'wana na matitwele ya vona eka ntirhisano wa ririmi ra vona loko va ri eku kaneleni hi mintlawe na hi tlilasi.

- Vikela tlilasi hi ntirho wa ntlawa.

- Vutisa swivutiso loko va lava ku hundzisiwa eka swin'wana swa timhaka.

- Hlamula swivutiso ni ku seketela tinhlamulo.

Giredi ya 3

Switandati swa Maasesele

Hi swi tiva hi loko mudyondzi a:

- Tsundzuxa kumbe ku sungula mhaka.

- Kombisa ku xixima van'wana hi ku tirhisa ririmi leri amukelekaka.

- Komisa ntirho wa ntlawa.

- Vutisa swivutiso ku twisisa na ku kuma timhaka. A hlamula swivutiso na ku nyika swivangelo.

Giredi ya 1

**Mbuyelo wo dyondza wa
ku ya mahlweni**

Switandati swa Maasesele

Hi swi tiva hi loko mudyondzi a:

KU VULAVULA

Mudyondzi u kota ku vulavula hi vutitshembi na hi ndlela leyi pfunaka eku vulavuleni eka tindhawu to hambana-hambana.

- Tirhisa ririmi ku anakanya, ku huhwisa no tilorhela, xik. ku vumba marito lama nga ni ncino, swinsin'wana swa ncino, swithokovetselo swo ka swi nga twali na mintlangu ya marito na ya n'wanguano

Giredi ya 2

Switandati swa Maasesele

Hi swi tiva hi loko mudyondzi a:

- Nyika mbuyelo lowunene lowu akaka eka van'wana.
- Tsundzuxa hi timhaka to ololoxa swiphigo.
- Tirhisa ririmi leri faneleke ku ya hi swiyimo swo hambana-hambana.(ku tisola, swirhambo, Ona le ka vanhu vo hambana.) (a inthaviyuwa vanhu, a va encenyeta).

Giredi ya 3

Switandati swa Maasesele

Hi swi tiva hi loko mudyondzi a:

- Nyika mbuyelo lowunene lowu akaka eka van'wana.
- Inthaviyuwa vanhu eka swilo swo karhi.
- Nyika mbulavulo (ku fana no nyika xiviko eka leswi a va swi endla).
- Hi ku seketeriwa ni vuleteri bya vadyondzisi va veka swipimelo swa le tlilasini swa mbiko lowunene.
- Burisana hi leswi va faneleke va vika swona na leswi va nga ta swiendlisa xiswona.
- Tirhisa swilo swo fana ni swifaniso ku seketela mhaka ya vona.
- Tirhisa mandlelo lamanene ya leswaku vayingiseri va va yingisela, xik. ku va languta emahlweni.
- Hambanisa matirhisele ya rito (thoni).
- A nghenelela eka timhaka hinkwato ta ku vulavurisana, byi ri vuswikoti bya ku hanyisana ni vanhu van'wana.

Giredi ya 1

Mbuyelo wo dyondza wa 3

KU HLAYA NI KU LANGUTISA

Mudyondzi u kota ku hlayela no langutisela ku kuma timhaka na ku tiphina, va hlamula hilaha swi faneleke na hi vuxoperi eka nkoka wa vuxongi, mfuwo na nyanyuko eka matsalwa.

Switandati swa Maasesele

Hi swi tiva hi loko mudyondzi a:

- Tirhisa vuthala bya leswi voniwaka na swifaniso ku vumba tinhlamuselo:
  - kumbetela hi ku languta xifaniso xa le handle xa buku leswaku xitori xi vulavula hi yini.
  - twisisa nhlamuselo ya nongonoko wa swifaniso no rungula xitori hi yona.
  - hlamula swivutiso swo koma mayelana na swifaniso/switori.
  - Hlamusela matafula yo olova na swifaniso swa tigrifu leswi nga tsariwa eka swihangalasa-mahungu na le ka swinavetiso, xik. eka tikhalendara, swikomba-nkarhi na tiphositara ta HIV/AIDS na leswo kombisa leswaku thyaka a ri nga halateriwi kun'wana ni kun'wana.
- Ku hlaya hi ku encenyeta mahlayelo yo karhi:
  - Khoma buku hi ndlela leyi faneleke.
  - Pfula tipheji hi ndlela leyinene.
  - Languta marito na swifaniso.
  - Tirhisa swifaniso ku vumba miehleketo.
- Ku kuma nhlamuselo ya leswi tsariweke:
  - Hlaya xitori na mudyondzisi kutani:
    - ▶ Va bula hi hungu-nkulu.
    - ▶ Vona timhaka hinkwato (xik. swimunhuhatwa nkulu, nongonoko wa timhaka, laha swi humelelaka kona).
    - ▶ Kombisa ku tsakela kumbe ku sola, va swi seketela.

Giredi ya 2

Switandati swa Maasesele

Hi swi tiva hiolko mudyondzi a:

- Tirhisa vuthala bya leswi va swi vonaka kumbe swifaniso ku kuma tinhlamuselo:
  - Ku bvumba leswi xitori xi vulavulaka hi swona hi ku languta khavhara ya buku.
  - Hi ku languta vuxaka lebyi vangiwaka hi swifaniso, swa tinyuziphepha na swinavetiso, mudyondzi a nga:
    - ▶ Hlahluva hungukulu.
    - ▶ Humelerisa xivangelo, vahlaleri/vahlayi laha swi nga kumekaka.
  - Humesa mavonelo eka swifaniso leswi kumekaka etibukwini ni le maphepheni.

Giredi ya 3

Switandati swa Maasesele

Hi swi tiva hiolko mudyondzi a:

- Tirhisa vuthala bya leswi va swi vonaka kumbe swifaniso ku kuma Tinhlamuselo:
  - Hlaya matsalwa ya tigrifu yo fana na swifaniso, mimepe, tigrifu to fulowa na tichati.
    - ▶ Nyika nhlamuselo ni swikongomelo swa swona hi ku vulavula na ku tsala.
    - ▶ Tirhisa vutivi bya kona laha swi faneleke, xik. mepe ku kuma tlhelo.
    - ▶ Hlela xifaniso ku vona swihlawulekiso swa tidizayini, na ku tshamiseka ka swona.
- Vumba nhlamuselo ya leswi tsariweke:
  - Ku hlaya xitori hi yexe, kumbe a hlaya na mudyondzisi, kutani a:
    - ▶ Hlamusela hungukulu.
    - ▶ Paluxa swa nkoka. Xik, Swimunhuhatwa-nkulu, nandzelelano wa timhaka na mbangu.
    - ▶ Paluxa ni ku kanela swa mfuwo na nkoka eka xitori.
    - ▶ Kombisa vuxaka bya xivangelo -makumu eka xitori. Xik, Hikokwalaho ka yini swin'wana swi humelela endzeni ka tsalwa.
    - ▶ Fikelela mahetelelo (conclusions).
- Vumba nhlamuselo ya leswi tsariweke:
  - Nyika mavonelo ya yena ehlenhla ya xitori kumbe xiphato lexi a xi hlayeke, a kombisa na ku twisisa hi ku hlamula swivutiso leswi khumbaka:
    - ▶ Mhaka-nkulu.
    - ▶ Vuxokoxoko byo fana na byaswimunhuhatwa, ndzandzelelano wa timhaka, mbango, na swa risima swa ndhavuko.
    - ▶ Vuxaka bya xivangelo na xitandhaku.
    - ▶ Mahetiselo (xik. xana xitori lexi xi hi dyondzisa yini?)

Giredi ya 1

Mbuyelo wo dyondza wa 3 ku ya mahlweni

Switandati swa Maasesele

Hi swi tiva hiolko mudyondzi a:

KU HLAYA NI KU LANGUTISA

Mudyondzi u kota ku hlayela no langutisela ku kuma timhaka na ku tiphina, va hlamula hilaha swi faneleke na hi vuxoperi eka nkoka wa vuxongi, mfuwo na nyanyuko eka matsalwa.

- Lemuka maletere na marito, na ku kuma nhlamuselo ya leswi swi tsariweke:
  - Hlaya swo olova leswi tsariweke hi swikongomelo swo hambana. Xik., mintirho ya vadyondzi ya le titlilasini na swin'wana leswi tsariweke eka tilebulu.
  - Hlaya mintirho ya vona yo tsariwa na ya vanghanakulobye.
  - Vutshila byo vona rito na vutshila byo hatla ku twisisa rito hi ku va swi koteka ku vumba marito mantshwa kumbe lama ya nga tolovelangiki. Xik. vutshila lebyi byi katsa vuthala bya leswi voniwaka ku fana na xivumbeko xa rito, patironi ya marito, swifaniso, mimpfumawulo na vuxaka bya letere na mpfumawulo.

Giredi ya 2

Switandati swa Maasesele

Hi swi tiva hiolko mudyondzi a:

- ▶ Vula leswaku xitori va xi tsakerile kumbe e-e naswona hikokwalaho ka yini?
- Hlaya swileriso etlilasini.
- Hlaya tsalwa eka xiyimo lexi xi tikakanyana. (tibuku ta switori swa fikixini na leti nga riki ta fikixini, swileriso swo olova na swirhambo, na makhadi yo pfluxela, na tipazili ta marito).
- Lemuka ni ku vula tinhlamuselo ta maletere na marito eka swivulwa leswo lehanyana:
  - Komba nkala-kanakano eka mahlayele ya matsalwa na ku hlaya hi xipidi.
  - Kota ku hlayela ehenhla ku tirhisiwa matwarisele lama faneleke ni ku tirhisa ntikiso lowu faneleke.
  - Tirhisa vutshila bya mimpfumawulo, na vutshila byin'wana no byo hatla ku lemuka na ku twisisa, ko fana na le ka mimpfumawulo, vuthalabya timhaka, na ku bvumba ku va munhu a kota ku vona loko swi ri na nhloko na ncila.
  - Tirhisa tindlela letinene to ti hlahluva hi ku hlaya nakambe, ku wisa, ku titoloveta rito va nga si ri vulela ehenhla.

Giredi ya 3

Switandati swa Maasesele

Hi swi tiva hiolko mudyondzi a:

- ▶ Hlaya swileriso leswi nga na vuxaka na leswi va swi tsakelaka, kun'we na swidingo swa vona evuton'wini.
- Hlaya matsalwa yo hambana, yo nonohwa ku hambana, yo fana na fikixini na lama nga riki fikixini, ninongonoko ya leswi nga endzeni ka buku, na switandhaku.
- Hlaya tsalwa yexe, na ku tirhisa maqhingha yo hambana ku humesa nhlamuselo:
  - Komba nkala-kanakano eka mahlayele ya matsalwa na ku hlaya hi ku twisis.
  - Kota ku hlayela ehenhla ku tirhisiwa matwarisele lama faneleke ni ku tirhisa ntikiso lowu faneleke, ku hefemula, naku hambanisa mpfumawulo wa le hansi na wa le henhla.
  - Tirhisa vutshila bya ku lemuka na ku twisisa, ku hlaya matsalwa yo ka ya nga tolovelekanga, Xik. mimpfumawulo, vuthala bya timhaka, na ku bvumba ku va munhu a kota ku vona loko swi ri na nhloko na ncila.
    - ▶ Tirhisa tindlela letinene to ti hlahluva no tilulamisa loko a ri karhi a hlaya. Leswi I swo fana naku hlayisisa, ku ya emahlweni ku hlayiwa, ku gadza, na ku titoloveta ku vula rito munhu a nga si ri vula.

Giredi ya 1

Mbuyelo wo dyondza wa 3 ku ya mahlweni

KU HLAYA NI KU LANGUTISA

Mudyondzi u kota ku hlayela no langutisela ku kuma timhaka na ku tiphina, va hlamula hilaha swi faneleke na hi vuxoperi eka nkoka wa vuxongi, mfuwo na nyanyuko eka matsalwa.

Switandati swa Maasesele

Hi swi tiva hiolko mudyondzi a:

- Ku ndlandlamuxa vutivi bya mimpfumawulo:
  - A lemuka na ku thya mavito ya maletere.
  - A twisisa ku hambana exikarhi ka mavito ya maletere na mimpfumawulo ya maletere.
  - A twisisa leswaku mavito ya maletere a ya cinci, kambe mimpfumawulo leyi yi yimeriwaka hi maletere lawa yi nga cinca.
  - A avanyisa marito yo olova, lawa ya nga na xivumbeko xa xitwari, xitatisi, xitwari (vcv) xik. a-l-a.
  - A ntlawahata marito lama ya nga na patironi yo fana ya Mimfumawulo, lama nga ni xitatisi xin'we eku sunguleni. Xik. mama, kama, gama.

Giredi ya 2

Switandati swa Maasesele

Hi swi tiva hiolko mudyondzi a:

- Ku ndlandlamuxa vutivi bya mimpfumawulo
  - Ku lemuka, leswaku switwari swi nga landzelelana, eka marito yo olova. Xik. muaki.
  - Lemuka switatisi leswi peletiwaka hi maletere mabirhi, eka marito yo olova. Xik. th, ph,
  - Lemuka nhlango wa maletere manharhu kumbe ku tlula.
  - Lemuka no ntlawahata marito ya phateni ya mimpfumawulo yo fana, eka marito yo tikanyana, ya switatisi swimbirhi eku sunguleni.

- Ku hlayela vutivi na ku tiphina
  - Hlaya tibuku ta swifaniso, na switori swo olova swa yena n'winyi.
  - Komba ntsakelo wa switori swa mindhavuku ya van'wana.
  - Sungula ku tirhisa dikixinari ku languta mapeletele na tinhlamuselo ta marito.
  - Hlaya matsalwa yo hambana, yo fana na timagazini, tikhomiki, na tibuku to ka ti nga ri ta fikixini, ntsena ku tiphina.

- Kombisa ntivo-marito yo hlaya ya le xikarhi ka 250 na 500 wa marito yo yelana-vadyondzi lava nga ta dyondza ku suka eka swiyenge swo dyondza swo engetela, vadyondzi va fanele ku pika ku fikelela 500 wa marito.

Giredi ya 3

Switandati swa Maasesele

Hi swi tiva hiolko mudyondzi a:

- Ku hlanganisa vutivi bya mimpfumawulo:
  - Lemuka leswaku xitatisi xin'we xi nga yimeriwa hi maletere manharhu no tlula., swo fana na le ka tlhava, khwela.

- Ku hlayela ku tiphina
  - Hlawula matsalwa ya fikixini na yo ka ya nga ri ya fikixini, a vula leswaku u tsakela kumbe ku sola yini eka wona.
  - Hlaya na ku tsakela tibuku ta vatsari van'wana va mindhavuko yin'wana, na vutsari na vuxaka byo hambana-hambana.
  - Ku hlaya matsalwa ya tinxaka to hambana, swo fana na tikhomiki, timagazini, na tinyuziphepha.

- Kombisa ntivo-marito yo hlaya ya le xikarhi ka 700 na 1500 wa marito yo yelana-vadyondzi lava nga ta dyondza ku suka eka swiyenge swo dyondza swo engetela, vadyondzi va fanele ku pika ku fikelela 1500 wa marito.

Giredi ya 1

Mbuyelo wo dyondza wa 4

KU TSALA

Mudyondzi u kota ku tsala matsalwa yo hambana ya timhaka na yo anakanya hi swikongomelo swo hambana-hambana.

Switandati swa Maasesele

Hi swi tiva hi loko mudyondzi a:

- A endla mindzingeto mayelana na ku tsala:
  - Tirhisa swo tsala swo fana na tikhirayoni na tipensele hi ndlela leyi pfunaka.
  - Vumba maletere ya alifabete hi vuswikoti.
  - Titoloveta vutshila byo vumba maletere na bya matsalele (xik. Tipatironi, ku dirowa, ku landzelerisa na ku kopunula marito).

- A endla migingiriko leyi rhangelaka ku tsala:
  - Vula swivulwa swo olova hi ku languta xifaniso
  - Banerisana na tintangha-kulobye (vumbirhi kumbe ntlawa tinhlokomhaka na miehleketo leyi tirhisiwa eku tsaleni.
  - Endla no tirhisa leswi nga dirowiwa ku kongomisa eka vutsari bya vona.

- Mpapfarhuta na ku pfluxeta
  - Va ni xiavo eka miehleketo leyi teke na ntlawa eku tsaleni ka xitori (loko swa ha sungula mudyondzisi a nga va yena la tsalaka).
  - Pfluxeta mpapfarhuto wa xitori xa ntlawa leswaku xi ta twala no tsakisa.
  - Tsala ni ku hlayela mpapfarhuto wa vadyondzi lowu yisiwaka eka mudyondzisi na vadyondzi-kulobye ivi va sungula ku endla mpfluxeto.

Giredi ya 2

Switandati swa Maasesele

Hi swi tiva hi loko mudyondzi a:

- Endla matshalatshala yo.

- Pfluxeta leswi a swi tsaleke yena n'wini.

Giredi ya 3

Switandati swa Maasesele

Hi swi tiva hi loko mudyondzi a:

- Tirhisa maqhinga/marhengu yo lulamisela ya ku tsala ku sungula ku tsala:
  - Tirhisa marhengu yo lulamisela ku sungula ku tsala leswaku va hlengeleta timhaka na ku hlawula tinhlokomhaka, xik. ku nyika timhaka handle ko ti hlela (*brainstorming*), ku tsala ko ka ku nga kongomisiwanga eka nchumu (*free-writing*), ku burisana ni vanghana, swifaniso, nasw. nasw.
  - Sungula ku kunguhata ku tsala ka vona.

- Mpfampfarhuta hi swikongomelo swo hambana
  - Hlawula muxaka wa tsalwa wu nga ta fanela xikongomelo na vayingiseri, xik. tsala timhaka ta matitwele eka dayari, papila ro khensa nyiko leyi humaka eka xaka, nasw. nasw.
  - Tsala matsalwa yo koma yo vulavula hi swilo swo hambana-hambana, xik. tsala 1 kumbe 2 wa tindzimana ta switori, minhlahluvo ya tibuku yo olova, nongonoko wa swilaveko, mapapila, mbhurisano, swileriso, nasw. nasw.
  - Tsala nhloko-mhaka leyi faneleke mhaka yo karhi.

Giredi ya 1

Mbuyelo wo dyondza wa ku ya mahlweni

KU TSALA

Mudyondzi u kota ku tsala matsalwa yo hambana ya timhaka na yo anakanya hi swikongomelo swo hambana-hambana.

Switandati swa Maasesele

Hi swi tiva hi loko mudyondzi a:

- A tsala leswaku van'wana va ta twisisa, hi ku tirhisa matsalele ya ntolovelovelo:
  - Tirhisa maletere ku vumba rito rin'we-rin'we na swivulwa swo koma.
  - Siya swivandla swo pfuleka exikarhi ka marito.
  - Tsala ku suka eximatsini ku ya xineneni, na ku suka ehenhla ku ya ehansi.
  - Tirhisa matsalelo laha marito ya kona ya nga langutana ku nga rito leri tsariweke na leri vulavuriwaka.
  - Hambanisa exikarhi ka maletere na tinomboro.
  - Tirhisa tigureme ta matsalelo leswaku va ta sungula ku tsala swivulwa swa vona vini.
  - Sungula ku tirhisa mahikahatelo ya masungulo, xik. maletere lamakulu na tihiko.

- Sungula ku vumba ntivo-marito ni ku sungula ku peleta marito leswaku ya ta hlayiwa no twisisiwa hi van'wana:
  - Tsala marito lama yimeleke vanhu, ndhawu na swilo leswi tolovelekeke.
  - Peleta marito lama tolovelekeke hi ndlela leyi faneleke.

Giredi ya 2

Switandati swa Maasesele

Hi swi tiva hi loko mudyondzi a:

- Pfluxeta ku tsala:
  - kanela vutsari bya wena na bya van'wana ku kuma no nyika vuyelo.
  - endla matshalatshala yo lulamisa ntirho wa vona vini (ku susa no engetela marito ku, nyika nhlamuselo, kamba ni ku lulamisa swihoxo na mahikahatele.
  - pfluxeta ntirho hi voxe loko va ta va va burisanile ni van'wana.

- Ku kandziyisa matsalwa ya vona:
  - Avelana ntirho na van'wana hi ku hlayela ehenhla.
  - Hayeka ntirho lowu tsariweke etlilasini leswaku wu voniwa hi mani na mani.
  - Tiendlela tibuku kumbe nhlengelo wa switlhokovetselo swa ntlawa (class).

- Tiakela ntivo-marito no sungula ku peleta marito leswaku ya ta hlayeka no twisiseka eka van'wana:
  - Ringeta marito lawa ya kumiweke eka mingingiriko ya ririmi mayelana ni leswi va swi tokoteke, xik, xitori, ku hlaya, swihangalasa - mahungu na leswi va swi vulavulaka ni tintangha na hi ntlawa.

Giredi ya 3

Switandati swa Maasesele

Hi swi tiva hi loko mudyondzi a:

- Pfluxeta matsalele ya yena:
  - Burisana hi vutsari bya vona vinyi na bya van'wana ku amukela vuyelo.
  - Hlela ntirho ku sula kumbe ku engetelela marito leswaku nhlamuselo yi va erivaleni, rhekhoda swivulwa kambela na ku lulamisa mapeletele na mahikahatele.
  - Lulamisa ntirho wa vona loko va kume leswi van'wana va vulaka swona hi wona.

- Endla ntirho wu tiveka hi ku wu veka erivaleni:
  - Hlayela ntirho ehenhla loko van'wana va yingiserile.
  - Kombisa ntirho hi ku wu phetisa lomu wu nga ta voniwa etlilasini.
  - Burisana hi ku tsalelana, xik. Papila, swileriso, mahungu, nasw. nasw.
  - Tsala tibuku ni switlhokovetselo swa vona vinyi.

- Ka ntivo-marito na mapeletele lamanene
  - Tirhisa marito yo hambana-hambana hi ndlela ya vona vinyi, va engetela marito eku hlameseleni ka vona leswaku mhaka yi twisiseka.

Giredi ya 1

Mbuyelo wo dyondza wa 4 ku ya mahlweni

KU TSALA

Mudyondzi u kota ku tsala matsalwa yo hambana ya timhaka na yo anakanya hi swikongomelo swo hambana-hambana.

Switandati swa Maasesele

Hi swi tiva hi loko mudyondzi a:

- Ringeta ku peleta mimpfumawulo ya marito lama nga tolovelangiki hi ku twarisa (tirhisa vutivi lebyi va taka na byona hi le kaya).
- Tivumbela tidikixinari.
- Tirhisa hinkwaswo leswi nga tsariwa, xik. ku nga va tichati, swikoweto na tidikixinari.

- Tsala hi swikongomelo swo hambana:
  - endla nongonoko wa swilo swo fana na leswi u nga lulamiselaka ku swi xava, ku swi tirha nasw. nasw.
  - Tsala tilebulu kumbe tikhepuxini ta leswi nga dirowiwa.

Giredi ya 2

Giredi ya 3

Switandati swa Maasesele

Hi swi tiva hi loko mudyondzi a:

- Hundzisa marito lawa ya fambelanaka na leswi va swi tokoteke ivi va swi tsala.
- Peleta marito lawa ya tolovelekeke hi ndlela leyinene.

■ Engetela matirhisele lamanene ya mafana peletwa (xik. Matimba/matimba):

- Ringeta ku peleta marito lawa ya nga tolovekangaki; mimpfumawulo ya yona.
- Tiendlela dikixinari.
- Tirhisa dikixinari leyi ku kamba mapeletele na tinhlamuselo ta marito.

■ Tsala leswaku van'wana va kota ku twisisa hi ku tirhisa swivumbeko leswi faneleke swa vuvulavuri ni matsalelo ya ntolovelo:

- Tsala hi munhu wo sungula, wavumbirhi ni wa vunharhu.

Switandati swa Maasesele

Hi swi tiva hi loko mudyondzi a:

- Tirhisa marito lama humaka eka switori, matsalwa yo hambana-hambana, swihaxa mahungu swo hambana-hambana, misavu, ku burisana ni vadyondzikuloni, nasw.nasw.
- Tirhisa marito lama va ma kumeke eka matsalwa ku tsala.
- Aka bangi ya ya marito hi ku tisungulela xihlamusela marito xa vona.
- Tirhisa xihlamusela-marito ku kuma tinhlamuselo ta marito na mapeletele ya wona.
- Tirhisa vutivi bya tipatironi ta ririmi ni milawu ya mapeletele leyi va yi tivaka ku peleta marito lamantshwa.
- Tirhisa mpfangano wa maletere ku vumba marito handle ko endla swihoxo, xik. Pfumala, ndzhaka.
- Tirhisa ririmi leri tikisiweke ku hlamusela mhaka.

■ Tirhisa swiphemu na swihluvi swa mbulavulo ni matsalelo lamanene:

- Tsala hi ku tirhisa munhu wo rhangani ni wa vunharhu.
- Tirhisa xitwananisi lexi yelanaka na nhlokomhakaya xona.

Giredi ya 1

Mbuyelo wo dyondza wa 4 ku ya mahlweni

KU TSALA

Mudyondzi u kota ku tsala matsalwa yo hambana ya timhaka na yo anakanya hi swikongomelo swo hambana-hambana.

Switandati swa Maasesele

Hi swi tiva hi loko mudyondzi a:

- tivumbela matsalwa yo olova tani hi tikhadi to navelela masiku yo beburiwa.
- tirhisa tipensele na tikhirayoni hi ku hetiseka.
- vumba marito ya tialfabeti hi ku hetiseka.
- Titoloveta matsalele ya tialfabeti ni ku tirhisa vutshila bya matsalele. Xik. tipatironi, ku dirowa, ku landzelerisa no kopunula marito.

Switandati swa Maasesele

Hi swi tiva hi loko mudyondzi a:

- Tirhisa switwananisi swa nhlokomhaka na riendli eswivulweni hi mfanelo.
  - Tirhisa nkarhi wun'we wa riendli eku tsaleni
  - Tirhisa matsalelo lamanene lama seketelaka tinxaka to hambana ta swivulwa na swivumbeko swa kona. Xik, swithokovetselo na leswi nga tsariwa eka khadi.
  - Tirhisa mahikahatelo yo fana na maletere lamakulu eku sunguleni ka swivulwa ni ku tsala tihiko emakumu.
  - Ringeta tinxaka hinkwato ta mafunghele. Xik, mimfugho yo fana na swivutiso (?), xihlamalo nasw. nasw.
  - hlanganisa swivulwa swo olova hi ku tirhisa mahlanganisi.
  - Tirhisa matsalelo yo tsala xitsalwana xa ndzungulo. Xik. Khale ka khaleni.
  - Tirhisa matsalelo lama nyikaka timhaka ta ntiyiso.
- Tirhisa matsalelo lama yaka ya vonaka no hlayeka:
- Tirhisa switirho swo tsala hi ndlela leyi pfunaka.
  - Vumba maletere hi ku olova na hi matsalelo lama vonakaka hikwalaho ka ku hamba va titoloveta.
  - Tsala hi ndlela yo olova na hi rivilo.

Switandati swa Maasesele

Hi swi tiva hi loko mudyondzi a:

- Tirhisa risivi ro yelana na riviti ra kona.
  - Tirhisa nkarhi wa riendli lowu faneleke.
  - Tirhisa xivulwa -n'we xo katsana na xo pfilungana.
  - Sungula ku vumba ndzimana hi swivulwa.
  - Hikahata hi mfanelo hi ku tirhisa maletere lamakulu lomu swi faneleke, hefemulo, hiko, rihlamari, nasw.nasw.
  - Tirhisa matsalwa man'wana tani hi xik. Xo tsala ya vona.
  - Tirhisa ndlela yo tsheketa kumbe yo hlamusela
  - Tirhisa matsalwa ya timhaka ta ntiyiso, xik. Buku yo maswekele.
- Tsala swi hlayeka :
- Tsala hi ku olova na hi ku hatlisa hikuva va titolovetile ku tsala minkarhi hinkwayo
  - Tsala hi vuswikoti va tlhela va heta leswi va swi tsalaka hi nkarhi

Giredi ya 1

Mbuyelo wo dyondza wa 5

KU EHLEKETA NI KU EHLEKETISISA

Mudyondzi u kota ku tirhisa ririmi ku ehleketa no ehleketisisa, a fikelela, a hlela ni ku tirhisa timhaka ku dyondza.

Switandati swa Maasesele

Hi swi tiva hi loko mudyondzi a:

- Swipimelo swo kambela:
Kombisa ku hluvuka ka vutivi bya vona bya tikhonsepte to kombisa ntalo wa swilo, sayizi, xivumbeko, tlhelo (direction), rivilo, nkarhi, malembe na nandzelelano wa swilo, hi ku:
  - Tirhisa ntivo-marito lama faneleke yo fana na marito-fularha xik. tshama < yima, lonkulu < lontsongo, xinene < ximatsi.
  - Endla mintirho/ku tlanga mintlangu leyi akeriweke ehenhla ka tikhonsepte leti, xik. Chela swirhendzewutana hinkwaswo swa xitshopana eka ndhawu yin'we:
    - ▶ Twisisa ni ku tirhisa ririmi ra tikhonsepte ta swiyenge leswin'wana swo hambana swo dyondza leswi faneleke ntangha wa vona, leswi nga ta va lulamisela ku ya eka ntangha wun'wana lowu landzelaka, xik. eka tinhlayo: n'we-xa-nharhu, hafu nasw.nasw.
    - ▶ Twisisa ni ku tirhisa ririmi hi ndlela ya kahle yo tirhisa miehleketo, ku kuma xivangelo na makumu xik. Magezi u hlantile hikuva a a dyile swakudya swo tala.
    - ▶ Vutisa swivutiso no lava tinhlamuselo ta kona, xik. Hikokwalaho ka yini? Yini? Mani, Njhani, Kwihhi, Rini?
    - ▶ Hlamusela leswaku swilo hikokwalaho ka yini swi endliwile naswona swi va swi endliwa njhani?
    - ▶ Tirhisa marhengu yo olova ku kuma no rhekhoda timhaka Xik. ku lavisisa leswaku i tindzimi tingani ti vulavuriwaka eka ntlawa wuntsongo wa vanhu.

Giredi ya 2

Switandati swa Maasesele

Hi swi tiva hi loko mudyondzi a:

- Twisisa no tirhisa ririmi ra tikhonsepte ta Swiyenge swo dyondza leswin'wana leswi faneleke eka ntagha lowu ku lulamisela lowu landzelaka.
- Twisisa ni ku tirhisa ririmi hi ndlela leyi nga ta twisiseka ni ku kombisa xivangelo na makumu ya swona. Xik, Mbyana yi file hikuva yi dye chefu leyi a yi halatiwile.
- Vutisa swivutiso, secha tihlamulo (Hikokwalaho ka yini; xana; njhani; kwihi na rini?)
- Tirhisa man'wana maendlelo ku ololoxa swiphiqu, xik. Loko ho tirhisa ntambu leyi ku yi thumanisa na liya a swi nge he laveki leswaku hi tsimbelela yin'wana.
- Kombisa ku fana/hambana hi ku tirhisa ririmi leri faneleke, xik, ku fana na, swange, yelana na, leswi hambanaka sweswo-sweswo.
- Nyika tinhlamuselo na switshunxo.
- Landzerisa swilo hi ndlela leyinene, xik. Longoloxa tinomboro ku suka ehenhla, ku ya ehansi; vula leswaku hi swihi swi taka ro sungula eka xitori.

Giredi ya 3

Switandati swa Maasesele

Hi swi tiva hi loko mudyondzi a:

- Twisisa ni ku tirhisa ririmi ku hlamusela leswi humeleleke ni xivangelo xa kona.
- Twisisa ni ku tirhisa swiphemu swa tikhonsepte ta ririmi swa swiyenge swo dyondza leswi faneleke eka ntlawa lowu.
- Vutisa swivutiso ku kota ku twisisa.
- Kombisa ku tirhisa swianakanyiwa hi ku tirhisa maendli yo komba ku navela, ku ehleketelela na minkumbetelo, xik. ndzi navela onge..., ndzi ehlekete leswaku..., ndzi tshemba leswaku....
- Boxa tindlela tin'wana leti va ti ehleketaka loko va ololoxa timhaka, xik. ndzi nga endla ..., ndzi nga ringeta ku ..., hikokwalo ka yini hi nga endli....

Giredi ya 1

Mbuyelo wo dyondza wa 5 ku ya mahlweni

KU EHLEKETA NI KU EHLEKETISISA

Mudyondzi u kota ku tirhisa ririmi ku ehleketa no ehleketisisa, a fikelela, a hlela ni ku tirhisa timhaka ku dyondza.

Switandati swa Maasesele

Hi swi tiva hi loko mudyondzi a:

- ▶ Veketela timhaka hi ndlela yo olova ya girafu, xik. chati, ndzhati wo komba nkarhi.
- ▶ Tsavula ntsena leswi hlawuriweke eka tsalwa, xik. Eka Nyumeresi ku ta tekiwa ntsena leswo olova.
- ▶ Humelerisa ku hambana na ku fanana hi ku tirhisa ririmi leri faneleke. Xik. ku fana na, tanihi, swange.
- ▶ Nyika tinhlamuselo na swintshunxo, xik. Ndzi halatile byalwa hikuva a byi bava. Nkarhi lowu taka ndzi ta tsakela byo tsokombela.
- ▶ Komba swiyenge swa nchumu hinkwawo, xik. Swirho swa munhu, swiyenge swa murhi.
- ▶ Tshunxa swiphigo swa xiphazamiso xa marito kumbe xa swifaniso.
- ▶ Tiva ni ku tirhisa swikombo (icons) ku fikelela kumbe ku tirhisa timhaka.
- ▶ Bula hi tinxaka ta matsalwa lama ku tshahiweke eka wona, xik. Lawa ya tshembisaka (non-fiction) ni lawa ya nga tshembiseki (fiction), magazini, tinyuziphepha, tiphositara, tiphamfulete nasw.nasw.

Giredi ya 2

Switandati swa Maasesele

Hi swi tiva hi loko mudyondzi a:

- Kombisa vutivi lebyi kuluka bya tikhonsepte leti kombaka ntalo, sayisi, xivumbeko, tlhelo, muhlovo, rivilo, nkarhi na nadzelelano hi ku:
  - Tirhisa ntivo-marito lama faneleke.
  - Tirha ntirho lowu akeriweke ehenhla ka vutivi lebyi, xik. Dirowa mepe lowu kombisaka rivala ro tlangela hi ku tirhisa tiyinhla-nharhu ku yimela mirhi, swikwere ku yimela switulu, nasw.nasw.
- Hlawula hungu ro karhi eka tsalwa ivi u ri hlela. Xik, Leswi kumiweke eka ndzavisiso.
- Avanyisa/hambanisa swilo, xik. swiphemu swa xiluva, switirho nasw. nasw.
- Pimanisa swilo, xik. ku nga ha va ku kombisa ku leha kumbe ku koma ka swilo endzhaku ko swi pima.
- Tiva no lemuka swikombo ku fikelela no tirhisa timhaka.

Giredi ya 3

Switandati swa Maasesele

Hi swi tiva hi loko mudyondzi a:

- Endla ndzavisiso wo olova:
  - Vutisa swivutiso leswi swi endlaka leswaku va hlamusela mhaka ni ku kuma timhaka leti va ti lavaka, xik. ndzi lava ku tiva yini? ndzi lava ku endla yini xana? Hi nga swi kuma kwihhi xana?
  - Kuma ni ku kombisa xivindzi xa mhaka, xik. tibuku, muaka tiko.
  - Kunguhata maendlelo ya ntirho, no nyikana mintirho leyi va faneleke ku va ni vutihlamuleri eka yona, xik. ku fanele ku endliwa yini, hi vamani?
  - Tirhisa tindlela to olova ku kuma timhaka
    - ▶ Vutisa swivutiso leswi yelanaka na mhaka.
    - ▶ Inthavhiyu na mbalango.
    - ▶ Endla vulavisisi bya le layiburari (hi ku pfunetiwa hi mudyondzisi kumbe mudyondzi lonkulwanyana).

Giredi ya 1

**Mbuyelo wo dyondza wa 5
ku ya mahlweni**

Switandati swa Maasesele

Switandati swa maasesele a swa ha yi emahlweni

KU EHLEKETA NI KU EHLEKETISISA

Mudyondzi u kota ku tirhisa ririmi ku ehleketa no ehleketisisa, a fikelela, a hlela ni ku tirhisa timhaka ku dyondza.

Giredi ya 2

Giredi ya 3

Switandati swa Maasesele

Hi swi tiva hi loko mudyondzi a:

- Tirhisa vutivi bya matsalwayo hambana ku hlawula leswi fambelanakana mhaka leyi u yi lavaka, tlhela u nyika swivangelo swo va u hlawule matsalwa yo karhi.
- Tirhisa magoza yo olova ku hlengeleta no rhekhoda timhaka. Xik, Ithavhiyu, mbalango (survey) na ku lava swo karhi elayiburari hi ku pfuniwa hi lonkulu.
- Lulamisa hungu hi ndlela yo olova ya tigrafu.

Switandati swa Maasesele

Switandati swa maasesele a swa ha yi emahlweni

Giredi ya 1

Mbuyelo wo dyondza wa 6

XIVUMBEKO NA KU TIRHISIWA KA RIRIMI.

Mudyondzi u kota ku tivumbela no twisisa matsalwa hi ku tirhisa mimpfumawulo, marito na vuvulavuri.

Switandati swa Maasesele

Hi tiva leswi hiloko mudyondzi a:

- Xakahata mimpfumawulo, na maletere na marito:
  - Avanyisa marito lama vulavuriwaka ya mapeletwana-nyingi, ku humesa mapeletwana.
  - Tirhisa mimpfumawulo ku hlaya no peleta marito.
- Tirha na marito:
  - Tiva laha rito leri tsariweke ri sungulaka, no hetelela kona, na ku siya swivandla exikarhi ka marito
  - Peleta marito man'wana yo toloveleka hi mfanelo.
  - Vumba vunyingi bya marito yo toloveleka.
  - Lemuka na ku tirhisa swirhangani.
  - Lemuka ntsongahato.
  - Tirhisa marito lamakulu. eku sunguleni ka vito ra munhu xik. Tivani.
- Tirha na swivulwa:
  - Tsala swivulwa swo olova, xik. Vukosi wa dya.
  - Hikahata-letere lerikulu eku sunguleni ka xivulwa, na hiko emakumu.
  - Tirhisa maviti, na vundhawu hi mfanelo.
  - Ku tirhisa nkarhi lowu nga hundza na lowu taka hi mfanelo.

Giredi ya 2

Switandati swa Maasesele

Hi tiva leswi hiloko mudyondzi a:

- Xakahata mimpfumawulo, na maletere na marito:
  - Tirhisa mimpfumawulo ku peleta marito yo ka ya nga ri ya ntolovelo.

- Tirha na marito:
  - Lemuka na ku tirhisa swirhangi na swilandzi swo tala.
  - Tirhisa ntsongahato.
  - Peleta marito yo toloveleka hi mfanelo.
  - Tirhisa marito lamakulu. eku sunguleni ka vito ra munhu xik. Tivani.
  - Tirhisa dikixinari ku languta mapeletele.
  - Lemuka vamavizweni na marito fulara mangari mangani.

- Tirha na swivulwa:
  - Hlanganisa swivulwa swimbirhi swo olova hi ku tirhisa mahlanganisi yo fana na kutani. xik. n'wana u halatile masi kutani ya halaka.
  - Tirhisa nandzulo hi mfanelo. Manana wa sweka/manana a nga sweki.
  - Tirhisa maviti, mahlawuri, maendli, vundhawu hi mfanelo.
  - Ku tirhisa nkarhi lowu nga hundza wa sweswi, na lowu taka hi mfanelo.
  - Tirhisa swivulwa swa tinxaka to hambana (swivutiso, xivulwa xo hlamusela mhaka, swo hlamala.)
  - Fungha hi mfanelo. (xivutiso, khoma, ku hambanisa leswi longoloxiwaka, maletere lamakulu eka mavita-vito).

Giredi ya 3

Switandati swa Maasesele

Hi tiva leswi hiloko mudyondzi a:

- Xakahata mimpfumawulo,na maletere na marito:
  - Tirhisa mimpfumawulo ku peleta marito yo tika swinene.

- Tirha na marito:
  - Tirhisa milawu ya mapeletele yi nga ri yingani, ku peleta hi mfanelo;
  - Languta eka tisosu to hambana ku lulamisa mapeletele;
  - Swirhangi na swilandzi ku aka marito;
  - Lemuka na ku tirhisa vamavizweni na marito fulara yo talanyana;

- Tirha na swivulwa:
  - Lemuka nhlokomhaka,riendli na xiendliwa exivulweni.
  - Tirhisa switwananisi swa nhlokomhaka na swa xiendliwa hi mfanelo.
  - Tirhisa mahlanganisi lama ya kombaka xivangelo, ku fana na: u fambile hikuva u vitaniwile.
  - Lemuka na ku tirhisa maviti, masivi, mahlawuri, maendli, vundhawu hi mfanelo.
  - Tirhisa swivulwa swa tinxaka to hambana (swivutiso, xivulwa xo hlamusela mhaka, swo lerisa.)
  - Lemuka na ku tirhisa maviti, masivi, mahlawuri, maendli, vundhawu hi mfanelo
  - Fungha hi mfanelo. (marito yo fana na xivutiso, khoma, ku hambanisa leswi longoloxiwaka, maletere lamakulu eka mavita-vito).

Giredi ya 1

Mbuyelo wo dyondza wa 6 ku ya mahlweni

XIVUMBEKO NA KU TIRHISIWA KA RIRIMI.

Mudyondzi u kota ku tivumbela no twisisa
matsalwa hi ku tirhisa
mimpfumawulo,marito na vuvulavuri.

Switandati swa Maasesele

Hi swi tiva hi loko mudyondzi a:

- Tirha na switsariwa:
  - Longoloxa timhaka ta switsariwa hi ku tirhisa marito yo fana na sweswi, khale.
  - Vulavula hi switsariwa (Xik. eswitorini), a tirhisa marito yo fana na “eku sunguleni, exikarhi, na makumu.
- Tirhisa ririmi ku vulavurisana na van’wana:
  - Tirhisa ririmi ririmi eka ku hanyisana ka vanhu ka siku na siku. (xik. inkomu, ndza kombela).
  - Cinca thoni ya rito ku ya hi xikongomelo xo karhi.
- Ndlamdlamuxa vutivi ya yena hi swa ririmi:
  - Xik. A lemuka ku hambana ka ririmi leri tirhisiwaka eklilasini, loko ku hlaiyiwa mahungu, loko a tlanga na vanghana va yena sw.sw. A lavisisa leswaku hikokwalaho ka yini ku tirhisiwa ririmi ro hambana eka swiyimo swo hambana
- Ku tirhisa marito lama ya tirhisiwaka:
  - (xik. ‘swivulwa’, ‘letere lerikulu,’ hiko’, ‘dikixinari’).

Giredi ya 2

Switandati swa Maasesele

Hi swi tiva hi loko mudyondzi a:

- Tirha na switsariwa:
  - Longoloxa timhaka ta switsariwa hi ku tirhisa marito yo fana na sweswi, khale.
  - Vulavula hi switsariwa (Xik. eswitorini), a tirhisa marito yo fana na “eku sunguleni, exikarhi, na makumu.
- Tirhisa ririmi ku vulavurisana na van’wana:
  - irhisa ririmi eka ku hanyisana ka vanhu ka siku na siku. (xik. ku kombela ku rivaleriwa).
  - Cinca thoni ya rito ku ya hi xikongomelo xo karhi.
- Ndlandlamuxa vutivi bya yena hi swa ririmi Xik. A vulavula hi marito lama ya tirhisiwaka hlawula van’hwanyana na vafana, yo fana na tsindziyela, saseka. Ku burisaniwa hi mahlamuselelo lama, na leswi ya swi vangaka, na ku xana ya nga tirhisiwa kumbe ya nga tirhisiwi.
- Ku tirhisa marito lama ya tirhisiwaka
  - (marito yo fana na. Riviti, xirhangi, rihlawuri, riendli, riengeteri, khoma, mfungho wa xivutiso, ndzimana).

Giredi ya 3

Switandati swa Maasesele

Hi swi tiva hi loko mudyondzi a:

- Tirha na switsariwa:
  - Tirhisa ririmi eka ku hanyisana ka vanhu ka siku na siku. (xik. ku kombela ku rivaleriwa).
- Tirhisa ririmi ku vulavurisana na van’wana:
  - Xik. Kambisisa ndlela leyi eklasini va tirhisisaka xiswona ririmi ro ka ri nga ri ra ximfumo. Va vulavula na vamani, xivangelo ku ri yini.
- Ndlandlamuxa vutivi bya yena hi swa ririmi Xik. A vulavula hi marito lama ya tirhisiwaka hlawula van’hwanyana na vafana, yo fana na tsindziyela, saseka. Ku burisaniwa hi mahlamuselelo lama, na leswi ya swi vangaka, na ku xana ya nga tirhisiwa kumbe ya nga tirhisiwi.
- Ku tirhisa marito lama ya tirhisiwaka
  - (marito yo fana na. Nhlokomhaka, riendli, xiendliwa, xitatimende, xileriso, mahlanganisi, swifananisi, vamavizweni, marito-fularha, na mfungho wo hlamala).

CHAPTARA YA VUNHARHU FEYISI YA LE XIKARHI (GIREDI 4-6)

Manghenelo

Eka Xiyimo xa le Xikarhi, vadyondzi se va nghena eka malembe ya kondlo a ndzi dyi. A va tshamiseki, va tele tinghisi, va kuceteriwa hi swiendlo swa van'wana naswona a va titshembi. Va tixiya ngopfu na ku tlhela va lava ku tiva leswaku hi vona vamani naswona va lava ku va vamani. Timhaka leti fambelanaka na vuvona ti ya ti va ta nkoka swinene, hikwalaho swa laveka ku tshama hi ri karhi hi tsundzuka vuxaka lebyi nga kona exikarhi ka ririmi na vutitivi eka tiko ra hina ra tindzimi tiningi na mimfumo minyingi. Swin'wana swa swihlawulekisi swa vadyondzi eka Xiyimo lexi hi leswaku:

- Va nyanyukisiwa hi ndlela leyi swiendlo swa vona swi khumbisaka swona vadyondzi-kuloby.
- Va sungula ku anakanya hi swilaveko, ku navela na miehleketo ya van'wana.
- Va sungula ku tirhisana ni ntlawa ku hetisa ntirho wo karhi hi ku olova.
- Va sungula ku tiphina hi ku tirha ntirho lowu tlhonthaka miehleketo va ri voxo.
- Va kombisa ku navela ku teka vutihlamuleri bya ku dyondza ka vona.
- Va sungula ku endla swilo hi xikongomelo na hi ku teka ndlela kumbe vonelo ro karhi ra maendlelo.
- Va ya emahlweni ni ku antswisa vuswikoti byo kuma, va rhekhoda ni ku tirhisa timhaka leti va ti kumeke.
- Va yisa emahlweni vuswikoti bya ku lavisisa, ku pimanisa ni ku kambela timhaka hi vuxoperi.

Xipakaniso

Eka Xiyimo lexi vadyondzi va tiyisisa na ku kurisa vuswikoti bya vona bya litheresi, na ku aka vutitshembi na nkala-nkanakano loko va tirhisa ririmi ro vulavula kunene. Ntirho wa ku nghenelana ka kharikhulamu wu ta va xiphemu xa nkoka xa migingiriko yo dyondza.

Tinxaka to anamanyana ta matsalwa

Vadyondzi va ta tirhisa tinxaka to anamanyana ta matsalwa ku tlula ta le ka Xiyimo xa Masungulo. Ririmi na leswi dyondzisiwaka eka matsalwa swi ta va swi lehilenyana na ku bohananyana ku tlula swa le ka Xiyimo xa Masungulo. Swi ta tivanisa vadyondzi ni swihlayahlaya swa nomo na swo tsariwa, na le ka timhaka ta nkoka ta swa mahanyelo ya vanhu na swa mbangu.

Migingiriko yo Dyondza leyi pfanganisiweke

Ku pfuneta ku simeka Swipimelo swo Kambela, mbuyelo wun'wana ni wun'wana wu na vuswikoti byo hambana lebyi wu pakaniseke eka byona (ku yingisela, ku vulavula, ku hlaya na ku langutisa, ku tsala, ku ehleketa na ku ehleketisisa).

Hambi swi ri tano, eka minongonoko yo dyondza leswi hinkwaswo swi fanele swi tirhisiwa laha ku nga pfanganisiwa migingiriko yo dyondza leyi twalaka leyi nga na swikongomelo leswi nga hambukiki.

Vundzeni byo anamanyana no hambana-hambana

Vundzeni lebyi faneleke byi fanele byi tsavuriwa eka timhaka to hambana-hambana ku ya hi swilaveko swa mudyondzi un'wana ni un'wana na le ka timhaka to anama ta swa mahanyeke ya vanhu. Byi fanele byi ringeta ku katsa na leswi khumbaka rixaka hinkwaro swo fana na HIV/AIDS na vugevenga. A swi fanelangi swi tekiwa ntsena tani hi vundzeni bya matsalwa, kambe tani hi xiphemu xa ku dyondza. Hi ndlela leyi, u nga swi kota ku funungulela vadyondzi matirhisele ya ririmi lama khorwisaka ni ku endla leswaku va kota ku kurisa vuswikoti bya vona, xik:

- Ku lemuka mavulavulele ya matlilapisi.
- Ku dyondza leswi matsalwa ya kuceterisaka xiswona vahlayi ku va ni mavonele yo karhi ya swilo.
- Ku kanetana ni matirhisele yo tano ya ririmi.

Hi ku landza maendlele lama vadyondzi na vadyondzisi va ta:

- Fikelela Mimbuyelo leya 12 yo angarhela na yo hluvukisa, no
- Tilulamisela migingiriko leyo bohananyana na Swipimelo swo kambela leswo tika swa Xiyimo xa le Henhla.

MIMBUYELO YA DYONDZO

Mbuyelo wo dyondza wa 1: ku yingisela

Mudyondzi u kota ku yingiselela ku kuma timhaka na ku tiphina, a hlamula hilaha swi faneleke na hi vuxoperi eka tindhawu to hambana-hambana.

Vuswikoti bya vadyondzi bya ku yingisela byi tengisiwile eka Xiyimo xo Rhanga ku aka vuswikoti lebyi leswaku va ta kota ku yingisela matsalwa yo vulavula lama ya xiyimo xa le henhla (ya ximfumo na ya xinghana) eka tindhawu to hambana-hambana.

Mbuyelo wo dyondza wa 2: ku vulavula

Mudyondzi u kota ku vulavula hi vutitshembi na hi ndlela leyi pfunaka eku vulavuleni eka tindhawu to hambana-hambana.

Loko vadyondzi va ri karhi va kula, matshamelo ya swilo ya ya engetela ntlhontlho ya tlhela ya koxa vutitshembi byo engeteleka na ku vuyerisa eku vulavuleni. Va ta ya emahlweni ni ku hlulukisa vuswikoti bya vona byo vulavurisana va tlhela va hatla ku lemuka ku hambana ka mimfuwo, va dyondza ni ku vona nkoka wa tindzimi tinyingi.

Mbuyelo wo dyondza wa 3: ku hlaya ni ku langutisa

Mudyondzi u kota ku hlayela no langutisela ku kuma timhaka na ku tiphina, a hlamula hilaha swi faneleke na hi vuxoperi eka nkoka wa vuxongi, mfuwo na nyanyuko eka matsalwa.

Ku hlaya matsalwa ya fikixini na ya swa ntiyiso, ya laha Afrika-Dzonga ni ya matiko ya le handle swi na nkoka eka ku kurisa mudyondzi emoyeni, eka nhlulukiso wa ririmi, eka litheresi, eka ku twisisa swa risima, na ku tiphina.

Mbuyelo wo dyondza wa 4: ku tsala

Mudyondzi u kota ku tsala matsalwa yo hambana ya timhaka na yo anakanya hi swikongomelo swo hambana-hambana.

Vadyondzi va yisa emahlweni ku aka vuswikoti byo tsalela swikongomelo swo hambana-hambana ni vahlayi vo hambana-hambana. Va sungula ku aka ni ku longoloxa miehleketo hi ndlela leyi faneleke timhaka matsalwa ya ta ntiyiso na to tumbuluxa hi ku landzelela magoza ya matsalele.

Mbuyelo wo dyondza wa 5: ku ehleketa no ehleketisisa

Mudyondzi u kota ku tirhisa ririmi ku ehleketa no ehleketisisa, a fikelela, a hlela ni ku tirhisa timhaka ku dyondza.

Vuswikoti byo ehleketa lebyi hluvukisiweke, na litheresi ya timhaka swi na nkoka eka ntirho wo angarhela kharikhulamu na le ka ku humelela ka swa tidyondzo. Swi fanele ku dyondzisiwa hi ndlela yo pfanganisa laha ku tirhisiwaka migingiriko yo tshunxa swiphiko leyi nga ni xikongomelo lexi nga erivaleni ni ku va xa nkoka eka xikongomelo xa dyondzo. Eka Swiyenge leswi swi landzelaka Swipimelo swo Kambela mbuyelo wun'wana na wun'wana swi ta nyikiwa hi gireyidi hi gireyidi. Hi tlhela hi nyika swikombiso swa matsalwa lama nga tirhisiwaka ku pfanganisa ku dyondza ririmi.

Mbuyelo wo dyondza wa 6: xivumbeko xa ririmi ni matirhisele

Mudyondzi u kota ku tirhisa mimpfumawulo,marito na dyondzo ya ntivo-ririmi, ku tumbuluxa na ku nyika vonelo eka matsalwa.

Vadyondzi va ta sungula ku hangunuxa tindlela ta matirhele ya ririmi (ku tirhisa ka ririmi ka siku na isku) Xikombiso,va ta dyondza no tirhisa marito yo fana na mpfumawulo, peletwana, rito, xivulwa, hiko. Leswi swi ta va endla va kota ku vulavurisana na ku ehleketa hi swilo leswi, na leswaku marito ya peletisiwa ku yini, swivulwa swo koma swi vumbisiwa ku yini, hambi ya ri mahikele.

Switandati swa Maasesele ni Matsalwa

Eka swiyenge leswi landzelaka, Switandati swa Maasesele swa Mbuyelo wa Dyondzo wun'wana na wun'wana swi ta nyikiwa eka giredi yin'wana na tin'wana. Swikombiso swa matsalwa lama nga ta tirhisiwa ya nyikiwile eka nhlanganelo wa vudyondzi bya tindzimi. Leswi a hi swikombiso swoxe ntsene, naswona mathicara va ta engetela eka Swikombiso leswi nyilaweke hi ku hlawula matsalwa lama kongomeke naswona ya ri lama kumekka

SWIPIMELO SWA MAASESELE NI MATSALWA

Giredi ya 4

Matsalwa lama bumabumeriweke

Ya nomo:

- Mbulavurisano
- Swipichi
- Switlhokovetselo
- Swinsin'wana swa tikhorasi
- Switori (xik. swa swihari, swa matimu)
- Marungula
- Misavu, switekatekisano
- Swiviko swa maxele
- Inthavhiyu
- Mbhurisano
- Dokhumenthari
- Switiviso swa vutleketli
- Tinsimu
- Swintlangwani swa marito
- Swileriso (xik. magoza yo tlanga ntlangu wo karhi)

Yo tsariwa:

- Switlhokovetselo
- Switori
- Swiviko (swa sayense, maxelo, tinghozi, mintlangu)
- Mitsheketo (ya swihari, ya matimu)
- Magoza yo endla swo karhi (xik. ku sweka, ku byala)
- Ku layeta ndlela
- Mapapila
- Tiposikhadi/Tiposikarata
- Tidayari
- Minxaxamelo
- Tibuku leti tirhisiwaka tani hi swihlovo (xik. swihlamusela-marito, nsonga-vutivi)

Giredi ya 5

Matsalwa lama bumabumeriweke

Ya nomo:

- Swipichi
- Mbhurisano wa le ka rhadiyo (Radio show)
- Swithokovetselo (swa ndhavuko, swithopo)
- Mitsheketo (ya swihari, ya swa ntumbuluko, ya swikhohwakholwani, ya matimu)
- Swileriso
- Ku layeta ndlela
- Mahungu
- Mbuyelo wa swa mintlangu
- Xiviko xa maxele
- Ku kanetana
- Swinsin'wana swa le mintlangwini (Choral chants)
- Mbulavulo hi swo karhi
- Mbhurisano
- Njhekanjhekisano
- Switiviso
- Mintlangu
- Misavu

Yo tsariwa:

- Switori (xik. mitsheketo yo hambana-hambana)
- Switsalwana (xik. xo kana)
- Mapapila
- Misavu
- Nhlahluvo wa tibuku
- Tidayari
- Tijenali
- Tiphositara (xik. leti nyikaka mahungu ya swa mbangu/swilo swa mahanye le lamanene)
- Maendlelo ya swilo (xik. swileriso, maswekelo)
- Swiviko
- Tibuku ta swihlovo (Swihlamusela-marito, nsonga-vutivi)

Giredi ya 4

Matsalwa lama bumabumeriweke

Swihangalasa mahungunyingi:

- Swintlangwana swa vana swa le ka TV
- Tikhomiki
- Tiphositara (xik. to navetisa xinkhubyana xa le xikolweni)
- Mintlangu leyi hanyaka (*Live performances*)
- Tidokhumenthari
- Tikhathuni
- Swifaniso swo endliwa hi ku thumelela maphepha (*Collages*)
- Tikhadi to pfluxela
- Mepe wa miehleketo
- Tichati (xik. ya nandzeleriso)

Giredi ya 5

Matsalwa lama bumabumeriweke

Swihangalasa-mahungunyingi:

- Mintlangu ya le ka TV
- Tifilimi
- Tiphositara
- Swiphemu swa mahungu ya nyuziphepha
- Tikhathuni

Giredi ya 6

Matsalwa lama bumabumeriweke

Ya nomo:

- Mburisano
- Tinhlengeletano
- Minjhekanjhekisano
- Switori
- Mintlangu (xik. ntlangu -ndhikido)
- Mbhurisano wa le ka rhadiyo
- Mahungu
- Swileriso
- Tinhlamuselo
- Swithokovetselo (xik. swa ndhavuko)
- Ku vulavurisana

Yo tsariwa:

- Tifilimi
- Matsalwa-vutomi
- Switori swa matimu
- Swithokovetselo
- Swinavetiso
- Tidokhumethari
- Swiphemu swa mahungu (xik. swa nyuziphepha, swa magazini)
- Swiviko (xik. swa vukhamba, swa tinghozi)
- Tibuku ta swihlovo (swihlamusela-marito, nsonga-vutivi)

Giredi ya 6

Matsalwa lama bumabumeriweke

Swihangalasa-mahungunyingi:

- Tifilimi
- Tidokhumenthari
- Tikhathuni
- Tikhomiki
- Swintlangwani swa le ka TV (xik. ntlangu-ndhikido)
- Tiphositara
- Tigirafu
- Matafula
- Tichati
- Mimepe ya miehleketo
- Tikhadi to rungula
- Tiphositara
- Swinavetiso

Giredi ya 4

Mbuyelo wo dyondza wa 1

KU YINGISELA

Mudyondzi u kota ku yingiselela ku kuma timhaka na ku tiphina a hlamula hilaha swi faneleke na hi vuxoperi eka tindhawu to hambana-hambana.

Switandati swa Maasesele

Hi swi tiva hi loko mudyondzi a:

- Yingisela hi ku tiphina matsalwa swo hambana, a hlamula hi ndlela leyi Faneleke. (Xik. mintsheketo)
- Kanela mongo kumbe vuxokoxoko bya matsalwa, a swi lungelela na ntokoto wa vutomi bya yena.
- Kanela mongo wa matirhisele ya marito, swivulwa, na ririmi ra swikoweto, loko munhu a vulavula. Va titwa njhani loko munhu a heta ku vulavula. U vule yini lexi endlaka leswaku u titwa hi ndlela yaleyo?
- Kanela ku cinca ka thoni na marito lama ya hlawuriweke swi cinca ku ya hi vayingiseri na swikongomelo.

Giredi ya 5

Switandati swa Maasesele

Hi swi tiva hi loko mudyondzi a:

- Yingisela hi ku tiphina matsalwa swo hambana, swa nomo, swo fana na switori, mafenya, na switekatekana, na mintlangu yo koma, a hlamula hi mfanelo.
- Kanela mongo na mikongomelo ya matsalwa swa nomo, a swi lungelela na ntokoto wa vutomi bya siku na siku.
- A lemuka swihlawulekisoswa matsalwa swa nomo (xivumbeko, ririmithoni, rhejistara sw.sw) ku swi endla swi fanela eka swikongomelo na vayingiseri vo hambana.
- Bula hi ku va ririmi ri tirhisiwa njhani ku tumbuluxa matitwelo yo karhi.

Giredi ya 6

Switandati swa Maasesele

Hi swi tiva hi loko mudyondzi a:

- Yingisela hi ku tiphina matsalwa swo hambana, swa nomo, swo fana na switori, mafenya, na mintsheketo, switlhokovetselo, mintlangu, minjekanjekisano nku vulavula, a tlhela a swi ehleketisisa hi swona.
- Tsavula mikongomelo, a vutisa swivutiso, a xakahata miehleketo na ntokoto wa vutomi bya yena.
- A lemuka swihlawulekisoswo fana na vundzeni, mavulavulelo hi ku rirhisa miri, na mahlawulelo ya marito:
  - Va bula hi ku swi khumba muyingiseri hi ndlela yihi, naswona hikokwalaho ka yini.
  - Va bula hilaha swihlawulekisi leswi swi nga cincisaka xiswona ku ya hi vayingiseri na swikongomelo swo hambana.
  - Kanela hilaha swihlawulekisi leswi swi nga lulamisaka hakona xivulavuri na muyingiseri. (xik. Ku ya hi matimba, na mavonelo ya ximunhuhatwa).
  - Lemuka na ku bula hi hi leswaku mavonelo ya matlilapisi ya tumbuluka hi ndlela yihi, na nkucetelo wa wona eka muyingiser. (xik. Xana nghwazi yi vonisiwa ku yini? U titwa njhani hi munhu loyi? Xana vanhu hinkwavo va tano ke?)

Giredi ya 4

Mbuyelo wo dyondza wa 1 ku ya mahlweni

KU YINGISELA

Mudyondzi u kota ku yingiselela ku kuma timhaka na ku tiphina a hlamula hilaha swi faneleke na hi vuxoperi eka tindhawu to hambana-hambana.

Switandati swa Maasesele

Hi swi tiva hi loko mudyondzi a:

- Vulavula hi mpfumawulo na swifaniso swa marito eka ririmi, na nkucetelo wa swona eka muyingiseri.
- Yingisela mahungu eka matsalwa swo hambana swo fana na xiviko xa maxelo, switiviso exikolweni, tiinthaviyu, sw.sw. A tsundzuka mahungu-nkulu kumbe vuxokoxoko byo karhi, a va a hlamula hi mfanelo.
- A teka swileriso na ku landzelela swiletelo.
- Yingisela a ri karhi a hoax xandla loko ku buriwa na ku kanela, a komba ku xixima ku titwa ka van'wana, na ku tsakela miehleketo ya van'wana.
- Kanela ta ku hanyisana ka vanhu, vumunhu, swa ndhavuko, na leswi ehleketeriwaka, eka matsalwa. (xik Xana mindyangu hinkwayo yi na manna na tatana na vana? Xana ku ni tinxaka tin'wana ta mindyangu.)

Giredi ya 5

Switandati swa Maasesele

Hi swi tiva hi loko mudyondzi a:

- Va yingisela tinxaka to hambana ta matsalwa swo ka swi nga ri swa ximfumo (swiletelo, swileriso, mimbulavulo, tixowu to vulavula ta le ka rhadiyo, thelevhixini, na tidokhumenthari) U fungha timhaka-nkulu a tirhisa vutivi hi mfanelo.
- Yingisela a ri karhi a hoxa xiandla, a tekela enhlokweni mavonelo ya vanhu van'wana, a hlamula hi ntwelo loko van'wana va vula miehleketo na switsundzuxo swa vona.
- Kanela ta ku hanyisana/vuxaka bya vanhu, mahanyelo ya vona, mavonele ya vona ya swilo, ni maehleketelele ya vona (xik. Xana dyondzo ya xitori ya fanela swiyimo hinkwaswo? I swiyimo swihi swi nga katsiwangiki eka xitori lexi).

Giredi ya 6

Switandati swa Maasesele

Hi swi tiva hi loko mudyondzi a:

- Yingisela mahungu ya huma eka tinxaka to hambana ta matsalwa swa nomo (minjekanjekisano, tinhlamuselo, swiviko, tidokhumentari ta thelevhixini, ku songa mhakankulu, na ku tekela enhlokwenivuxokoxoko byo karhi).
- Yingisela a ri karhi a hoxa xiandla, a tekela enhlokweni mavonelo ya vanhu van'wana, a hlamula hi ntwelo loko van'wana va vula miehleketo na switsundzuxo swa vona.
- Kanela ta ku hanyisana/vuxaka bya vanhu, mahanyelo ya vona, na swa risima eka ndhavuko, eka matsalwa swo hambana, na ku ku boxa miehleketo mayelana na ku swi kombisiwe njhani eka xitsariwa. (Xana ku ni vutlilapisi ke?).

Giredi ya 4

Mbuyelo wo dyondza wa 2

KU VULAVULA

Mudyondzi u kota ku tsala matsalwa yo hambana ya timhaka na yo anakanya hi swikongomelo swo hambana-hambana.

Switandati swa Maasesele

Hi swi tiva hi loko mudyondzi a:

- Vulavula hi leswi swi nga tshama swi n'wi humelela, miehleketo na timhaka eka tindhawu to hambana-hambana, eka vayingiseri na mikongomelo yo hambana-hambana:
  - Tirhisa ririmi hi ku olova, ku vulavula ni van'wana, eka ku vulavula ka masiku hinwawo;
  - Tirhisa ririmi ku andlala miehleketo hi ndlela ya vutumbuluxi na vuanakanyi loko a hlamusela swo karhi (xik. ku hlamusela xitori, ku phata, na ku encenyeta xiyimo xo karhi);
  - Avelana miehleketo ni van'wana, na ku nyika mavonele eka tinhlokomhaka leti a ti tivaka hi ku landza swiendleko leswi n'wi humeleleke;
  - Tsundzuka na ku hlamusela nongonoko wa swiendlo kumbe timhaka;
  - Lerisa ndlela kumbe ku nyika swileriso;
  - Vutisa ni ku hlamula swivutiso;
  - Burisana ni ku fananisa miehleketo ya yena n'wini ni ya van'wana;

Giredi ya 5

Switandati swa Maasesele

Hi swi tiva hi loko mudyondzi a:

- Vulavula hi leswi swi nga tshama swi n'wi humelela, miehleketo na timhaka eka tindhawu to hambana-hambana, eka vayingiseri na mikongomelo yo hambana-hambana, hi ndlela yo tlhontlhanyana:
  - Tirhisa ririmi hi ku ehleketisisa ku vulavula ni van'wana, (xik. ku ndhundhuzela ku tikarhata ka van'wana, ku hambana hi miehleketo na un'wana);
  - Tirhisa ririmi ku andlala miehleketo hi ndlela ya vutumbuluxi na vuanakanyi loko a hlamusela swo karhi (xik. ku boxa miehleketo na ku titwa ka yena, a tlanga xintlangwana);
  - Avelana miehleketo ni van'wana, na ku nyika mavonele eka tinhlokomhaka leti a nga ti tiviki ngopfu, hi ku tirhisa ku kumbetela no hayiposisi;
  - Hlamusela timhaka, na ku vuyisela mahungu endhaku, a lerisa ndlela swi twala;
  - Vutisa swivutiso leswi tlhontlhaka miehleketo, laha tinhlamulo ti nga vonakeki kahle, a tlhela a hlamula hi ku ehleketisisa;
  - Boxa na ku seketeka miehleketo ya yena;

Giredi ya 6

Switandati swa Maasesele

Hi swi tiva hi loko mudyondzi a:

- Vulavula hi leswi swi nga tshama swi n'wi humelela, miehleketo na timhaka eka tindhawu to hambana-hambana, eka vayingiseri na mikongomelo yo hambana-hambana, hi ndlela yo tlhontlhanyana:
  - Tirhisa ririmi hi ku ehleketisisa ku burisana ni van'wana hi mintokoto na ku titwa ka yena, (xik. a vulavula hi switwi na leswi a navelaka ku swi fikelela);
  - Tirhisa ririmi ku andlala miehleketo hi ndlela ya vutumbuluxi na vuanakanyi loko a hlamusela swo karhi (xik. switlhokovetselo, leswi a titwisaka xiswona hi vuyimbeleri);
  - Avelana miehleketo ni van'wana, hi tinhlokomhaka leti tlhontlhaka miehleketo hi ndlela leyi kombisaka mavumbelo lamanene;
  - Vutisa na ku hlamula swivutiso leswi tlhontlhaka miehleketo;
  - Vumba timhaka-nkulu ta ntiyiso, na mbhurisano wa kahle ku seketela mhaka ya yena;

Giredi ya 4

Mbuyelo wo dyondza wa 2 ku ya mahlweni

KU VULAVULA

Mudyondzi u kota ku tsala matsalwa yo hambana ya timhaka na yo anakanya hi swikongomelo swo hambana-hambana.

Switandati swa Maasesele

Hi swi tiva hi loko mudyondzi a:

- Tirhisa vuswikoti na maqhingha yo tihlanganisa ni van'wana, leswku a koya ku tirha entlaweni:
  - Ku nyiketana;
  - Ku tshama eka hungu leri a nga ka rona;
  - Ku vutisa swivutiso leswi yelanaka na mhaka;
  - Ku endla leswaku mburisano wu ya emahlweni;
  - Ku hlamula hi ndlela leyi faneleke mayelana na miehleketo ya van'wana, hi ku xixima ni ku titsongahata;
  - Ku nyika vuyelo lebyi hetisekeke byo ringanela;
  - Ku tirhisa thoni ni xikandza hi ndlela leyi faneleke;
  - Ku komba ku xixima van'wana entlaweni;

- Tirhisa hi ndlela leyi faneleke, swirho swa miri, mayimelo, xikalu xa rito na ku twala ka rona,
  - Languta vayingiseri, na ku hunguta ku mbalambasa
  - Tirhisa swirho swa miri hi ndlela leyi faneleke, na mbonakalo lowunene wa xikandza,
  - Vulavulela ehenhla hi ndlela yo ringanela, a hefemula laha swi faneleke, a vulavula hi rivilo leri pimiweke.

Giredi ya 5

Switandati swa Maasesele

Hi swi tiva hi loko mudyondzi a:

- Tirhisa vuswikoti na maqhingha yo tihlanganisa ni van'wana, leswaku a kota ku tirha entlaweni:
  - Ku nyiketana, ku tshama eka hungu leri a nga ka rona, ku vutisa swivutiso leswi yelanaka na mhaka, ku endla leswaku mburisano wu ya emahlweni. ku hlamula hi ndlela leyi faneleke mayelana na miehleketo ya van'wana, hi ku xixima ni ku titsongahata;
  - Ku nyika vuyelo lebyi hetisekeke byo ringanela;
  - Ku tirhisa thoni ni xikandza hi ndlela leyi faneleke;
  - Ku komba ku ehleketela van'wana mayelana na timfanelo ta vona na matitwiweloya vona loko va tirha hi ntlawa.
- Tirhisa hi ndlela leyi faneleke, swirho swa miri, na vuswikoti bya ku andlala mhaka:
  - Famba-fambisa mahlo leswaku a vona vayingiseri hinkwavo;
  - Tirhisa swirho swa miri hi ndlela leyi faneleke, na mbonakalo lowunene wa xikandza;
  - Ringanisa mpfumawulo wa rito na rivilo ro vulavula, leswaku a kota ku tshikelela;
  - A gadza laha swi faneleke, ku va a lulamisa rivilo ra mavulavulelo ku ya hi swidingo swa vayingiseri.

Giredi ya 6

Switandati swa Maasesele

Hi swi tiva hi loko mudyondzi a:

- Tirhisa vuswikoti bya ku tirhisana eka swiyimo swa mintlawa:
  - Ku pfumelelana leswaku munhu a kota ku nghena eka ku tirhisana entlaweni.
  - Ku nyika vuyelo lebyi hetisekeke byo ringanela;
  - Ku tirhisa thoni ni xikandza hi ndlela leyi faneleke;
  - Ku kombisa ku xixima ka ku hambana ka timhaka ta mfuwo na ta mahanyeke ya vanhu. (xik. Ku pfumelelana na ku amukela mhaka ya ku hambana ka tindzimi, mintokoto, swikombiso);
  - Ku tirhisa ririmi lerinene eka tindhawu leti ku nga twananiwiki hi marito.
- Tirhisa hi ndlela leyi faneleke, swirho swa miri, na vuswikoti bya ku andlala mhaka:
  - Ku nga fularheli vayingiseri;
  - Ku hambanisa ku tlakuka ka rito na rivilo ra mavulavulelo leswaku ku va na ntshikelelo, na ku fikisa mhaka;
  - Ku languta vuswikoti, na mahundzisele ya yena ya mahungu, a ringeta ku tiantwsisa loko a lemuka ku tsana ko karhi.

Giredi ya 4

Mbuyelo wo dyondza wa 2 ku ya mahlweni

KU VULAVULA

Mudyondzi u kota ku tsala matsalwa yo hambana ya timhaka na yo anakanya hi swikongomelo swo hambana-hambana.

Switandati swa Maasesele

Hi swi tiva hi loko mudyondzi a:

- Tirhisa marito na mavulavulelo lama faneleke hi swikongomelo swo hambana-hambana, na vayingiseri vo hambana-hambana, hi ku:
  - Tirhisa ririmi hi mpimo lu faneleke wa ximfumo eka tindhawu leti a ti toloveleke (xik. thoni, nhlawulo wa marito na xitayela, mbulavurisano hi ku tirhisa swirho.)
  - Tirhisa ririmi eku hanyisaneni na vanhu van'wana. (ku kombela ku khomeriwa, swikombelo, ku khensa, ku seketela)
  - Thya, a ri karhi a papalata ku vavisa van'wana eka ku tirhisa ririmi ra xihlawu-hlawu.

Giredi ya 5

Giredi ya 6

Switandati swa Maasesele

Hi swi tiva hi loko mudyondzi a:

- Tirhisa marito na mavulavulelo lama faneleke, hi swikongomelo swo hambana-hambana, na vayingiseri vo hambana-hambana, hi ku:
  - Tirhisa marito na mavulavuleleo lama fanelaka, eka swiyimo swo ka anga swi tolovelanga;
  - Tirhisa xivumbeko xa vuvulavuri bya ririmi na swivulavulelo swa ririmi hi ndlela leyinene, eka tindhawu leti faneleke;
  - Tirhisa ririmi hi vukhetaku boxa ku titwaloku tolovelekeke, kambe ko tikanyana ko fana na na ku navela;
  - Lemuka no kanetana ni matirhiselo ya ririmi hi ndlela yo ka munhu a nga ehleketeli van'wana kumbe yo komba xihlawu-hlawu.

Switandati swa Maasesele

Hi swi tiva hi loko mudyondzi a:

- Tirhisa marito na mavulavulelo lama faneleke, hi swikongomelo swo hambana-hambana, na vayingiseri vo hambana-hambana, hi ku:
  - Tirhisa ririmi hi mpimo wa mafundha, lowu fanelaka, eka swiyimo swo ka swi nga tolovelekanga, leswi tlhonthaka swinene, a komba ku lemuka leswaku vayingiseri va hambana;
  - Kiringa ririmi ku ya hi swikongomelo swo hambana, swo fana na ku khorwisa, ku kaneta, ku hlohlotela, na ku yima na mhaka;
  - Nyika miehleketo yin'wana eka mhaka ya xihlawu-hlawu eka matirhisele ya ririmi.

Giredi ya 4

Mbuyelo wo dyondza wa 3

KU HLAYA NI KU LANGUTISA

Mudyondzisi u kota ku hlaya no langutisela ku kuma timhaka na ku tiphina, a hlamula hilaha swi faneleke, na hi vuxoperi eka nkoka wa vuxongi, mfuwo na nyanyuko eka matsalwa.

Switandati swa Maasesele

Hi swi tiva hiloko mudyondzisi a:

- Hlaya matsalwa swa swa laha Afrika-Dzonga, na swa le matikweni nan'wana, ya fikixini na yo ka ya nga ri ya fikixini, hi swikongomelo swo hambana: (xik. swithokovetselo, mitsheketo, tibroxara na, tibuku to rifiera)
  - Hlaya hi yexe hi ku tirhisa maqingha yo hambana yo hlaya no twisisa, lama ya faneleke, ku ya hi swikongomelo swo hambana.
  - Hlaya hi rivilo ku kuma mongo hi ku angarhela.
  - Hlaya hi rivilo ro xokolela ku kuma vuxokoxoko byo karhi.
  - Valanga pheji ya vundzeni, nhloko-mhaka, na xikombo, ku kuma mhaka hi ku angarhela.
  - Wa kumbetela, na ku pfuriwa xifuva hi leswi a swi kumaka etsalweni ku kuma nhlamuselo, na ku ehleketela mhaka.
  - Hlayela ehenhla, swi twala, ku ri na nsusumeto.

- Languta na ku boxa miehleketo ya yena ehenhla ka matsalwa swo langutiwa na swa matsalwa-nyingi, hi swikongomelo swo hambana. (xik. swifaniso, tiphositara, tikhathuni, na laha swi kumekaka kona, na tiCD sw.sw.):
  - Hlamusela hungu.

Giredi ya 5

Switandati swa Maasesele

Hi swi tiva hiloko mudyondzisi a:

- Hlaya matsalwa swa swa laha Afrika-Dzonga, na swa le matikweni nan'wana, ya fikixini na yo ka ya nga ri ya fikixini, hi swikongomelo swo hambana: (xik. swithokovetselo, nhlahluvo wa tibuku, tinovhele to koma, mapapila ya mahungu, tibuku to rifiera):
  - Hlaya hi yexe hi ku tirhisa maqingha yo hambana yo hlaya no twisisa, lama ya faneleke, ku ya hi swikongomelo swo hambana;
  - Hlaya hi rivilo ku kuma mongo hi ku angarhela;
  - Hlaya hi rivilo ro xokolela ku kuma vuxokoxoko byo karhi;
  - Valanga pheji ya vundzeni, nhloko-mhaka, na xikombo;
  - Tirhisa vutivi bya khale, kumbe na ku pfuriwa xifuva hi leswi a swi kumaka etsalweni ku kuma nhlamuselo, na ku ehleketela mhaka;
  - Endla mimepe ya switori kumbe ku fungha timhaka-nkulu, a landzelerisa nhlamuselo;
  - Hlayela ehenhla, swi twala, a ri karhi a lulamisa rivilo ku ya hi xikongomelo na vayingiseri.
- Languta na ku boxa miehleketo ya yena ehenhla ka matsalwa swo langutiwa na swa matsalwanyingi, hi swikongomelo swo hambana. (xik. swifaniso, tiphositara, tikhathuni, na laha swi kumekaka kona, na tiCD sw.sw.):
  - Bula hi hungu leri kumekeke;

Giredi ya 6

Switandati swa Maasesele

Hi swi tiva hiloko mudyondzisi a:

- Hlaya na ku hlamula hi vuxopaxopi eka matsalwa ya swa laha Afrika-Dzonga, na swa le matikweni nan'wana, ya fikixini na yo ka ya nga ri ya fikixini: (xik. swithokovetselo, tijenali, vutlhokovetseri, tinovhele maphepha-hungu, na tibuku mpfuno sw.sw):
  - Hlaya henhla na ku hlaya a miyerile, a ringanisa maqingha yo hambana yo hlaya, ku ya hi swikongomelo swo hambana;
  - Tirhisa maqingha lama faneleke yo hlaya na ku twisisa (ku valanga, ku xopaxopa, ku kumbetela, swipfula xifuva hi xiyimo, ku landzelerisa, ku twisisa).
- Languta na ku boxa miehleketo ya yena ehenhla ka matsalwa swo langutiwa na swa - matsalwanyingi, hi swikongomelo swo hambana. (xik. swifaniso, tiphositara, tikhathuni, na laha swi kumekaka kona, na tiCD sw.sw.):
  - Twisisa na ku bula hi hungu;

Giredi ya 4

Mbuyelo wo dyondza wa 3 ku ya mahlweni

KU HLAYA NI KU LANGUTISA

Mudyondzisi u kota ku hlaya no langutisela ku kuma timhaka na ku tiphina, a hlamula hilaha swi faneleke, na hi vuxoperi eka nkoka wa vuxongi, mfuwo na nyanyuko eka matsalwa.

Switandati swa Maasesele

Hi swi tiva hiloko mudyondzisi a:

- Lemuka na ku bula hi thekiniki ya xigirafiki yo fana na muhlovo, dizayini, ku hlawuriwa ka swifaniso, sw.sw., na nkucetelo wa swona eka hungu leri tisiwaka.
- Hlamusela ku titwa ka yena mayelana na matsalwa (swa ku hlamusela timhaka, swa bya vutshila, swo langutiwa, swa matsalwa-nyingi) a nyika na swikombiso.
- Hlamusela ku titwa ka yena mayelana na matsalwa.
- Hlamusela hilaha nhlawulo wa marito na swihlawulekisi swa xigirafiki swi kucetelaka muhlayi hakona.
- Kombisa ku twisisa na ku bula hi swiyenge swo fana na mhaka-nkulu, swimunhuhatwa, mbangu na kungu eka matsalwa ya fikixini.

Giredi ya 5

Switandati swa Maasesele

Hi swi tiva hiloko mudyondzisi a:

- Lemuka na ku bula hi thekiniki ya xigirafiki yo fana na muhlovo, ku hlawuriwa ka swifaniso, tinxaka na tisayisi ta maletere, tisimbulu, na maandlalelesw.sw.
- Hlamusela ku titwa ka yena mayelana na matsalwa (swa ku hlamusela timhaka, swa bya vutshila, swo langutiwa, swa matsalwa-nyingi) a nyika na swikombiso.
- Hlamusela na tlhantlha leswi a titwisaka xiswona, hi matsalwa.
- Hlamusela hilaha vatsari na vavutshila bya swa voniwa va tihlanganisaka hakona hi tindlela to hambana, na tindlela leti va tumbuluxaka mavonelo yo hambana ya vutomi hi ku tirhisa ririmi na swihlawulekisi swa leswi langutiwaka.
- Komba ku twisisa matsalwa ya fikixini:
  - Va bula hi miehleketo-nkulu, kungu, mbangu, na swimunhuhatawa;
  - Kota ku thumba mhaka mayelana na kungu na swimunhu-hatwa;
  - Bula hi tinhlokomhaka na timhaka tin'wana, a nyika na miehleketo ya yena, hi ndlela leyinene.

Giredi ya 6

Switandati swa Maasesele

Hi swi tiva hiloko mudyondzisi a:

- Lemuka na ku bula hi thekiniki yo fana na timboni na nkucetelo wa mpfumawulo, ku hlawuriwa ka swifaniso, tiengele ta khamera, xivumbeko na dizayini, tigrifiki sw.sw., na nkucetelo wa swona eka muvoni.
- Hlamusela ku twisisa na ku titwa ka yena mayelana na matsalwa, a seketela hi leswi swi humaka etsalweni kumbe swa ntokoto wa yena.
- Hlamusela hilaha tithekiniki leti tirhisiwaka hi vatsari, tidizayinara ta xigirafiki na vateki va swifaniso, ti tumbuluxaka mavonelo yo karhi ya vutomi, na ku susumetela muhlayi muhlayi eka swiyimo swo hamban-hambana.
- Komba ku twisisa matsalwa, leswi ya kuceterisaka xiswona vutomi bya vona, xikongomelo na leswi ya tirhisaka swona:
  - Hlamusela nkongomelo, kungu, mbanbu na vumunhuhato;

Giredi ya 4

Mbuyelo wo dyondza wa 3 ku ya mahlweni

KU HLAYA NI KU LANGUTISA

Mudyondzisi u kota ku hlaya no langutisela ku kuma timhaka na ku tiphina, a hlamula hilaha swi faneleke, na hi vuxoperi eka nkoka wa vuxongi, mfuwo na nyanyuko eka matsalwa.

Switandati swa Maasesele

Hi swi tiva hiloko mudyondzisi a:

- Kumbetela swivangelo swa swiendlo exitorini.
- Hlamusela hilaha vatsari na vavutshila bya swa voniwa va tihlanganisaka hakona hi tindlela to hambana, na tindlela leti va tumbuluxaka mavonelo yo hambana ya vutomi hi ku tirhisa ririmi na swihlawulekisi swa leswi langutiwaka.
- Komba ku twisisa matsalwa ya fikixini.
- Twisisa marito, na ku hlamusela hilaha nhlawulo wa marito swifananiso, na mpfumawulo, swi kucetelaka switlhokovetselo, switori na matsa-nyingi, hakona. (xik. swifaniso swa marito, mafenya).
- Lemuka swivumbeko swo hambana swa matsalwa, matirhiselo ya ririmi, xikongomelo, na vayingiseri vo hambana va matsalwa.
  - Paluxa swikongomelo swo hambana swa matsalwa (xik. swipichi, switori, switlhokovetselo, swinavetiso).
  - Paluxa hilaha swivumbeko swo hambana swa matsalwa swi lulamisiweke hakona.
  - Paluxa hilaha ririmi na mpimo wa mafundha eka mavulavulelo (rhejistara) swi hambanaka hakona, ku ya hi swikongomelo na vayingiseri vo hambana.
  - Paluxa matirhiselo ya ririmi eka tinxaka to hambana ta matsalwa.

Giredi ya 5

Giredi ya 6

Switandati swa Maasesele

Hi swi tiva hiloko mudyondzisi a:

- Kombisa ku twisisa, na ku lemuka, na ku bula hi swiyenge swo fana na mongo, simunhuhatwa, mbango na ku ndlandlamuka ka hungu, eka matsalwa ya fikixini.
- Twisisa marito, na ku hlamusela hilaha vatsari va tirhiseke ririmi ku fikelela ku titwa ko karhi (swifananiso, maencisi sw.sw.)
- Lemuka swivumbeko swo hambana swa matsalwa, matirhiselo ya ririmi, xikongomelo, na vayingiseri vo hambana va matsalwa:
  - Paluxa ndlela leyi matsalwa yo hambana hambana ya lulamisiweke hakona. (xik. mitsheketo, mapapila, nhlaluvo wa tibuku);
  - Paluxa hilaha swivumbeko swo hambana swa matsalwa swo fana na fikixini ya sayense, switori swa swikholwa-kholwana;

Switandati swa Maasesele

Hi swi tiva hiloko mudyondzisi a:

- Va bula hi mavonelo ya mutsari, leswi nhlamuselo yi humisaka xiswona, na ndlela leyi muhlali a susumetisiwaka xiswona, (xik. xana mutsari u hlamusela xitori lexi tanihi muhlaleri kumbe a ri endzeni ka mhaka? U titwa njhani hi swimunhuhatwa-nkulu? U va twela vusiwana kumbe wa va sandza? Xana mutsari u swi kotisa ku yini ku ku fikisa eka xiyimo xexo?).
- Lemuka swivumbeko swo hambana swa matsalwa, matirhiselo ya ririmi, xikongomelo, na vayingiseri vo hambana va matsalwa:
  - Paluxa no hlela rixaka na ku tirhiseka ka ririmi na mpimo wa mafundha eka mavulavulelo (rhejistara) eka vayingiseri lava swi va kongomeke;
  - Paluxa na ku hlela swihlawulekisi swa tinxaka to hambana ta matsalwa (xik. Malongoloxelo na swikhedza-khedza leswi tirhisiweke eka tinxaka nxaka ta switlhokovetselo, tibayogirafu, tinxaka to hambana ta tiatikili ta tinyuziphepha sw.sw.).

Giredi ya 4

Mbuyelo wo dyondza wa 3 ku ya mahlweni

KU HLAYA NI KU LANGUTISA

Mudyondzisi u kota ku hlaya no langutisela ku kuma timhaka na ku tiphina, a hlamula hilaha swi faneleke, na hi vuxoperi eka nkoka wa vuxongi, mfuwo na nyanyuko eka matsalwa.

Switandati swa Maasesele

Hi swi tiva hiloko mudyondzisi a:

- Paluxa na ku kanela swa risima eka matsalwa, mayelana na swa ndhavuko, swa ku hanyisana ka vanhu, timhaka ta mbango na swa vumunhu. (dyondzo eka xitori, na ntiyiso wa swona eka timhaka to hambana, timhaka ta ndzinaniso eka swiyimo na swimunhuhatwa sw.sw.).

- Twisisa na ku hlamula hi mfanelo eka matsalwa ya timhaka:
  - Paluxa no seketela miehleketo-nkulu;
  - Handza vuxokoxoko byo karhi eka matsalwa yo fana na swiviko swa maxelo, minkarhi ya bazi, mimepe, sw.sw;
  - Landzelela swileriso swo koma leswi tsariweke, na swileriso swa ndlela.

Giredi ya 5

Switandati swa Maasesele

Hi swi tiva hiloko mudyondzisi a:

- Kombisa swikongomelo swo hambana swa matsalwa, na ku tlhantlha leswi ririmi na mpimo wa mafundha eka mavulavulelo swi hambanaka hakona, ku ya hi swikongomelo na vayingiseri vo hambana.
- Paluxa na ku kanela swa risima eka matsalwa, mayelana na swa ndhavuko, swa ku hanyisana ka vanhu, timhaka ta mbango:
  - paluxa na ku kanela. mavonelo: xikongomelo xa wona na ku titwa loku tumbulukaka;
  - Lemuka na ku kanela mavonelo yo voyamela tlhelo rin'we ya matlilapisi, na leswi ya tumbuluxisiwaka xiswona;
  - Kanela na ku pimanisa leswi timhaka ta mahanyelo ya vanhu na ta ndhavuko ti khomisiwaka xiswona hi vatsari vo hambana ehenhla ka tinhlokomhaka to hambana.
- Twisisa na ku hlamula hi mfanelo eka matsalwa ya timhaka:
  - Paluxa no seketela miehleketo-nkulu, a fungha vuxokoxoko byo karhi, na ku songa timhaka.
  - Hlaya na ku landzelela swileriso leswi yaka swi ri karhi swi tika, na swiletelo swo kombisa ndlela, ku ri na mpfuno wutsongo.

Giredi ya 6

Switandati swa Maasesele

Hi swi tiva hiloko mudyondzisi a:

- Paluxa no xopaxopa swa risima eka matsalwa, mayelana na swa ndhavuko, swa ku hanyisana ka vanhu:
  - Paluxa ku ku tumbela ka hungu ra mutsari, hikuva swi ri na xikongomelo kumbe ku ri hava xikongomelo;
  - Lemuka mavonelo yo hambana eka tsalwa rin'we ro tikanyana, anyika na vonelo ra yena, hi ku tirhisa vumbhoni bya tsalwa;
  - Kanela hi ku anama ka swa risima swa mahanyelo ya vanhu na swa mfuwo eka matsalwa;
  - Tlhantlha a kombisa mbuyelo wa matlilapisi, mboyamela-tlhelo rin'we, na xiya hi mani (*prejudice*) eka matsalwa, a hlamusela leswaku swi nga soriwa na ku kanetiwa njhani, na ku nyika miehleketo ya yena, hi ku swi seketela.
- Twisisa na ku hlamula hi mfanelo eka matsalwa ya timhaka:
  - Songa miehleketo-nkulu, na miehleketo yo seketela;
  - Hlawula na ku rhekhoda timhaka ta nkoka, hi ndlela leyi faneleke;
  - Landzelela swileriso swo tika, na swiletelo swo kombisa ndlela, ku ri hava ku pfuniwa.

Giredi ya 4

Mbuyelo wo dyondza wa 3 ku ya mahlweni

KU HLAYA NI KU LANGUTISA

Mudyondzisi u kota ku hlaya no langutisela ku kuma timhaka na ku tiphina, a hlamula hilaha swi faneleke, na hi vuxoperi eka nkoka wa vuxongi, mfuwo na nyanyuko eka matsalwa.

Switandati swa Maasesele

Hi swi tiva hiloko mudyondzisi a:

- Hlamusela matsalwa yo olova lama langutiwaka (xik. matafula, tichati, tiphostara tigurafu na mimepe.) a cinca tsalwa ri suka eka xivumbeko xo karhi,ri va.hi xivumbeko xin'wana (xik. girafu yi va ndzimana yo hlamusela).
- Hlawula matsalwa lama faneleke ku kuma ku kuma vutivi, eka tidikixinari, tienstlophediya ta vana, na tibuku to rifea.

Giredi ya 5

Giredi ya 6

Switandati swa Maasesele

Hi swi tiva hiloko mudyondzisi a:

- Hlamusela matsalwa yo tikanyana lama voniwaka (xik. matafula, tichati, tiphostara tigurafu na mimepe.) a cinca tsalwa ri suka eka xivumbeko xo karhi, ri va.hi xivumbeko xin'wana (xik. girafu yi va ndzimana yo hlamusela).
- Hlawula matsalwa lama yo hlaya, na ku tirhisa vuswikoti bya ku lavisisa ku kuma vutivi eka tidikixinari, tibuku na tibuku-mpfuno to huma eka swihlovo swa le migangeni na le ka matsalwa ya xiiletroniki. (laha swi nga kona).

Switandati swa Maasesele

Hi swi tiva hiloko mudyondzisi a:

- Hlamusela na ku tlhantlha vuxokoxoko eka matsalwa ya xigurafiki. (mimepe, tigurafu ta layini, tigurafu ta bara, na tichati ta phayi.) a cinca ttimhaka ti suka eka xivumbeko xo karhi, ti va.hi xivumbeko xin'wana.
- Hlawula matsalwa lama ya faneleke, ku enetisa swidingo swa yena na ku kuma vutivi, eka swihlovo swa le migangeni na le ka matsalwa ya xiiletroniki. (laha swi nga kona).

Giredi ya 4

Mbuyelo wo dyondza wa 4

KU TSALA

Mudyondzi u kota ku tsala matsalwa yo hambana ya timhaka na yo anakanya hi swikongomelo swo hambana hambana

Switandati swa Maasesele

Hi tiva leswi hiloko mudyondzi a:

- Tsala matsalwa yo hambana-hambana mayelana na swikongomelo na vayingiseri vo hambana:
  - Tsala hi xikongomelo xo valanga, xo huhwisa, xo anakanya no tumbuluxa. (xik. mapapila, tindzimana ta mahlamuselelo ya swilo, sw.sw.);
  - Tsala matsalwa yo ka ya nga ri ya ximfumo ku humelerisa miehleketo yi va erivaleni eka vahlayi (xik. swiviko swo koma, swileriso sw.sw.);
  - Tsala na ku dizayinamatsalwa ya vuhaxi yo hambana-hambana (xik. Tiphositara, tikhatuni, tiburoxara to olova.);
  - Hundzuluxa timhaka ku suka eka xivumbeko xin'wana ti ya eka xin'wana. (xik. matsalwa yo tsariwa ya vatigirafu).

Giredi ya 5

Switandati swa Maasesele

Hi tiva leswi hiloko mudyondzi a:

- Tsala matsalwa yo hambana-hambana mayelana na swikongomelo na vayingiseri vo hambana:
  - Tsala hi xikongomelo xo valanga, xo huhwisa, xo anakanya no tumbuluxa. (xik. Tijenali, vutlhokovetseri);
  - Tsala matsalwa yo ka ya nga ri ya ximfumo ku humelerisa miehleketo yi va erivaleni no va na nhloko na ncila, eka vahlayi vo hambana-hambana (xik. Tinothisi na swiviko);
  - Tsala na ku dizayina matsalwa yo langutiwa, ku humelerisa miehleketo yi va erivaleni na hi vutshila (xik. swinavetiso, mapapila ya mahungu, mepe wu ri na swifanisona tilebulu.)
  - Hundzisa timhaka ku suka eka xivumbeko xin'wana ti ya eka xin'wana. (xik. Girafu yi va mahungu yo tsariwa.).

Giredi ya 6

Switandati swa Maasesele

Hi tiva leswi hiloko mudyondzi a:

- Tsala matsalwa yo hambana-hambana mayelana na swikongomelo na vayingiseri vo hambana:
  - Tsala hi xikongomelo xo valanga, xo huhwisa, xo anakanya no tumbuluxa. (xik. dayari, mafenya, xitori, switlhokovetselo, mitsheketo, na n'wagulano);
  - Tsala matsalwa yo ka ya nga ri ya ximfumo ku humelerisa miehleketo yi va erivaleni no va na nhloko na ncila, eka vahlayi vo hambana-hambana (xikswiviko swa vulavisisi, papila ro ya eka phepha-mahungu, swileriso swa xithekiniki);
  - Tsala na ku dizayina matsalwa yo langutiwa, ku humelerisa miehleketo yi va erivaleni na hi vutshila hi ku, nkucetelo wa mpfumawulo, tiggirafiki na tidizayini swa vahlayi vo hambana, (xik. CD na tikhavhara ta tibuku, swinavetiso swa TV. Kumbe Xiya ni moya, papila ra mahungu, mepe wu ri na swifaniso);
  - Kombisa ku twisisa switayeke swo hambana na mpimo wa ririmi ra malwandla (rhejisitaru) Xik. (Hundzisa timhaka ku suka eka xitori ku ya eka hungu ra nyusiphepha);
  - Ehleketa na ku hlahluva switsariwa na switumbuluxiwa.

Giredi ya 4

Mbuyelo wo dyondza wa 4 ku ya mahlweni

KU TSALA

Mudyondzi u kota ku tsala matsalwa yo hambana ya timhaka na yo anakanya hi swikongomelo swo hambana hambana

Switandati swa Maasesele

Hi tiva leswi hiloko mudyondzi a:

- Ndlanlamuxa na ku longoloxa miehleketo ya yena hi ku tirhisa ku tsala:
  - Hlawula na ku tlhantlha nhloko-mhaka, a bubutsa miehleketo, a yi longoloxa hi ku tirhisa mimepe ya miehleketo, tichati ta nandzerisano na minxaxamelo.
  - Longoloxa miehleketo, yi va tindzimana, a tirhisa swivulwa swo olova na swivulwa-nkatsano.
  - Humesa mpfapfarhuto wo sungula hi vulemuki bya ririmi na matsalelo lama faneleke xikongomelo xo kathi na vayingiseri vo karhi.
  - Pfluxeta ntirho hi ku tirhisa vulemuki bya yena n'winyi bya matirhisele lamanene ya ririmi, malongoloxelo na xitayili, na vuyelo byo huma eka vadyondzi-ku lobyena/kumbe mudyondzisi.
  - Languta na ku gayela mpfapfarhuto wo hetisela wa tsalwa hi languta mbulavulo, mafunghelo, mapeletele, na vuyelo byo huma eka - vadyondzikulobye na muddyondzisi.
  - Humesa mpfapfarhuto wo hetelela wa tsalwa
  - Humesa mbonakariso wo hetelela wa tsalwa ra yena lowu katsaka vuyelo byo huma eka vadyondzi-kulobye na mudyondzisi.

- Kombisa ntirho hi ku tsala kahle swi vonakala ni ku hlayeka, na xivumbeko lexinene, swo fana na tinhlokomhaka, ku humesa tindzimana hi mfanelo, sw.sw..

Giredi ya 5

Switandati swa Maasesele

Hi tiva leswi hiloko mudyondzi a:

- Ndlamuxa na ku longoloxa miehleketo ya yena hi ku tirhisa ku tsala:
  - Tlhanthlha na ku xopaxopa nhloko-mhaka, a bubutsa miehleketo, a yi longoloxa hi ku tirhisa mimepe ya miehleketo, tichati ta nandzerisano na minxaxamelo.
  - Ndlamuxa nhloko-mhaka hi ku tirhisa swihlovo swa vutivi leswi faneleke, a hlawula timhaka leti faneleke no longoloxa miehleketo.
  - Humesa mpfapfarhuto wo sungula wu ri na mhaka-nkulu, na tindzimana to seketela leti vumbiweke kahle.
  - Tirhisa swivulwa swo olova, swa nkatsano na swa mpfilungano, hi ku lemuka xikongomelo xo karhi na vahlayi.
  - Pfluxeta ntirho a kongomisa eka vundzeni, ririmi leri faneleke, malongoloxelo na xitayili, na vuyelo byo huma eka vadyondzi-ku lobyena/kumbe mudyondzisi.
  - Languta na ku gayela mpfapfarhuto wo hetisela wa tsalwa Humesa mpfapfarhuto wo hetelela wa tsalwa.
  - Humesa mbonakariso wo hetelela wa tsalwa ra yena, a ehleketisisa hi nhlalhuvo wa rona.
- Humesa ntirho lowu tsariweke kahle swi vonakala ni ku hlayeka, a tshikelela eka maveketelele, (xik. Pheji ra khavhara, vito, sw.sw, na tigrifiki leti faneleke.)

Giredi ya 6

Switandati swa Maasesele

Hi tiva leswi hiloko mudyondzi a:

- Ndlamuxa na ku longoloxa miehleketo ya yena hi ku tirhisa ku tsala:
  - Bubutsa miehleketo, a yi longoloxa hi ku tirhisa mimepe ya miehleketo ku kuma nhlokomhaka, Ndlamuxa miehleketo hi ku tirhisa swihlovo swo hambana ,a hlawula timhaka leti faneleke no longoloxa miehleketo hi ku tirhisa maqhingha yo fana na mimepe ya miehleketo, tichati ta nandzelelano, tigriridi, sw.sw.)
  - Humesa mpfapfarhuto wo sungula, hi ku lemuka Mmhaka-nkulu, na ririmi leri faneleke xikongomelo xo karhi na vahlayi.
  - Pfluxeta ntirho a kongomisa eka ku antswisa ririmi, malongoloxelo na xitayili, na vuyelo byo huma eka vadyondzi-ku lobyena/kumbe mudyondzisi.
  - Endla mimpfapfarhuto yo tala hilaha a nga swi kotaka hakona.
  - Nyika vuyelo eka vadyondzi-kulobye, hi ntwele, hi ku pfumelelana ni leswi va swi endleke.
  - Gayela hi vuxoperi makumu ya ntirho, a wu kambela kun'we na vadyondzi-kulobye na mudyondzisi.
- Humesa ntirho, a tshikelela eka ku tsariwa kahle swi vonakala ni ku hlayeka, na ntlakuso wa maveketelele, (xik. Khavharapheji ra vundzeni, maandlalelo, swifaniso leswi faneleke na tigrifiki. sw.sw.)

Giredi ya 4

Mbuyelo wo dyondza wa 4 ku ya mahlweni

KU TSALA

Mudyondzi u kota ku tsala matsalwa yo hambana ya timhaka na yo anakanya hi swikongomelo swo hambana hambana

Switandati swa Maasesele

Hi tiva leswi hiloko mudyondzi a:

- Tirhisa vutivi bya ririmi eka swiyimo swo hambana-hambana:
  - *Xiyimo xa rito*
    - ▶ Hlawula marito yo hambana hambana lama ya humaka eka ntokoto wa ririmi, migingiriko, matsalwa, mbhurisano na vanghana ni van'wana vanhu.
  - *Xiyimo xa xivulwa*
    - ▶ Lehisa swivulwa hi ku engetela mabumabumeri na maengeteri; a hlamusela swivulwana na swivulwa hava.
    - ▶ Suka eka nkarhi wun'wana wa riendli ku ya eka wun'wana hi ndlela yin'we na hi mfanelo.
  - *Xiyimo xa ndzimana*
    - ▶ Tirhisa nhloko-mhaka na swivulwa swo seketela ku vumba ndzimana leyi vumbaneke yo twisiseka.
    - ▶ Tirhisa vuvulavuri mapeletele na mafunghele lamanene.

Giredi ya 5

Switandati swa Maasesele

Hi tiva leswi hiloko mudyondzi a:

- Tirhisa vutivi bya ririmi eka swiyimo swo hambana-hambana:
  - *Xiyimo xa rito:*
    - ▶ Hlawula na ku ringeta marito yo hambana hambana lama ya humaka eka swihlovo swo hambana,
    - ▶ Kamba marito eka dikixinari na thesarusi
  - *Xiyimo xa xivulwa:*
    - ▶ Lehisa swivulwa hi ku engetela mabumabumeri; swivulwana na swivulwana hava swa mahlawuri, swa maengeteri, swa riviti,
    - ▶ Tirhisa marito ya munhu wo sungula, na marito ya munhu wa vunharhu hi ndlela leyi pfunaka,
    - ▶ Suka eka nkarhi wun'wana wa riendli ku ya eka wun'wana hi ndlela yin'we na hi mfanelo
  - *Xiyimo xa ndzimana:*
    - ▶ Tsala xivulwa xa nhloko-mhaka, a katsa timhaka leti faneleke, ku vumba ndzimana leyi vumbaneke yo twisiseka,
    - ▶ Kombisa tindlela to hambana-hambana to hlanganisa ni ku lulamisa swivulwa,
    - ▶ Tirhisa vuvulavuri mapeletele na mafunghele lamanene.

Giredi ya 6

Switandati swa Maasesele

Hi tiva leswi hiloko mudyondzi a:

- Tirhisa vutivi bya ririmi eka swiyimo swo hambana-hambana:
  - *Xiyimo xa rito:*
    - ▶ Hlawula na ku ringeta marito yo hambana hambana lama ya humaka eka swin'wana swiyenge swo dyondza na swiyenge swin'wana swa nkoka, ntoko, leswi humelerisaka nhlamuselo hi ku hetiseka na ku kongoma,
    - ▶ Peleta marito ya ntoloveloh kahle, na ku kambisisa mapeletele yo marito mantshwa.
  - *Xiyimo xa xivulwa:*
    - ▶ Tirhisa swivulwa-nkatsano na swivulwa mpfilungano swo hambana-hambana.
    - ▶ Lehisa swivulwa hi ku engetela; mahlawuri na maengeteri: na swivulwana na swivulwana hava swa mahlawuri, swa maengeteri, swa riviti.
    - ▶ Suka eka nkarhi wun'wana wa riendli ku ya eka wun'wana hi ndlela yin'we na hi mfanelo.
    - ▶ Tirhisa.
    - ▶ Cinca-cinca malongoloxele yo marito ku kombisa ntshikelelo no vonakarisa.
  - *Xiyimo xa ndzimana:*
    - ▶ Tsala xivulwa xa nhloko-mhaka, a katsa timhaka leti faneleke, ku vumba ndzimana leyi vumbaneke yo twisiseka.
- Kombisa tindlela to hambana-hambana to hlanganisa tindzimana,swi katsa na tigrifikiki leti faneleke ku vumba tsalwa leri hetisekeke.

Giredi ya 4

Mbuyelo wo dyondza wa 5

KU EHLEKETA NO EHLEKETISISA

Mudyondzi u kota ku tirhisa ririmi ku ehleketa no ehleketisisa, a fikelela, a hlela ni ku tirhisa timhaka ku dyondza.

Switandati swa Maasesele

Hi swi tiva hi loko mudyondzi a:

- Ku tirhisa ririmi ku ehleketa na ku ehleketisisa:
  - Tirhisa ririmi ku ehleketisisa: lemuka xivangelo na makumu ya matsalwa.
  - Hlela timhaka xivangelo na xitandhaku eka matsalwa yo tsariwa, na ririmi leri tirhisiweke ku swi hlamusela.
  - Hlawula eka maendlelo yo karhi a hlamusela leswaku hikokwalaho ka yini a hlawule lama a ma hlawuleke.
  - Kumbetela tinhlamuselo leti nga tumbela, a hlamusela leswaku nhlamuselo leyi u yi kumisa ku yini.
- Tirhisa ririmi ku lavisisa ni ku valanga:
  - Vumba swivutiso ku pfuneka ku kuma timhaka leti a tilavaka.
  - Lemuka swihlovo leswi faneleke swa vutivi.
  - Tsavula timhaka hi ku tirhisa na marito-nkulu na tikhonsepte.
  - Hlawula na ku valanga swihlovo swo hambana-hambana mayelana na mavonelo yo hambana ya nhloko-mhaka.
- Hlela timhaka:
  - Bula na ku pimanisa timhaka leti kumekeke eka swihlovo swo hambana.
  - Hlawula miehleketo leyi faneleke.
  - Tsavula swikombiso eka tinhlamuselo.
  - Veketela timhaka hi nongonoko lowu faneleke.
  - Komisa timhaka hi tindlela to hambana. (xik. tidayagiramu, tindzimana, mimepe ya miehleketo, matafula.)

Giredi ya 5

Switandati swa Maasesele

Hi swi tiva hi loko mudyondzi a:

- Ku tirhisa ririmi ku ehleketa na ku ehleketisisa
  - Lemuka timhaka ta xivangelo na xitandhaku eka matsalwa yo tsariwa na ya nomo, a hlamusela na vuxaka. bya kona.
  - Pimanyeta ku ya timhaka leti a nga na tona.
  - Hambanisa exikarhi ka ku vuyeriwa na ku lahlekeriwa. ka xa n'wa-nchumu, a seketela.
  - Vutisa na ku tumbuluxa mavonelo yo hambana-hambana mayelana na tinhlokomhaka ta ntolovelu.
  - Kanela hi nkucetelo wa vundzeni mayelana na mahungu.
- Tirhisa ririmi ku lavisisa ni ku valanga:
  - Vumba swivutiso swo fanela ku pfuneka ku letela eka nhloto wa timhaka.
  - Ku hndzuluxa swivutiso ku kuma timhaka to tala leti fanelaka.
  - Hlamusela hilaha tiinthaviyu ti tirhisaka xiswona, yi ri ndlela yo kuma timhaka.
  - Handza timhaka eka swihlovo swinwana swa leswi faneleke.
- Hlela timhaka:
  - Hlengeleta na ku ntlawahata miehleketo leyi faneleke, a seketela.
  - Hambanisa swo katsakanyiwa na swo kongoma
  - Veketela timhaka hi nongonoko ehansi ka tinhloko-mhaka to hambana.
  - Landzelerisa magoza kumbe timhaka hi ndlela yo twala a seketela.

Giredi ya 6

Switandati swa Maasesele

Hi swi tiva hi loko mudyondzi a:

- Ku tirhisa ririmi ku ehleketa na ku ehleketisisa
  - Hambanisa xivangelo na xitandhaku eka matsalwa yo yo hambana eka timhaka ta nkatsano wa kharikhulamu.
  - Boxa miehleketo na ku yi seketela hi vumbhoni byo tiya.
  - Tumbuluxa nkaneto wo ringanela mayelana na timhaka leti fanelaka no tlhonthlha.
  - Yelanisa na ku hambanisa mavonelo yo hambana, a seketela.
  - Vutisa ntiyiso na nkucetelo wa vundzeni, na xiyimo xa mutsari.
- Tirhisa ririmi ku lavisisa ni ku valanga:
  - Vutisa swivutiso swo flhonthlha, na ku lava tinhlamuselo tin'wana.
  - Vutisa swivutiso leswi landzelerisaka ku kuma tinhlamulo to enta.
  - Kanela ntiyiso wa timhaka hi ku pimanisa na swihlovo swinwana.
  - Pimanisa hilaha tindzimi to hambana ti paluxaka tikhonepte to hambana ta swiyenge swo dyondza.
- Hlela timhaka:
  - Ntlawahata timhaka na ku hlamusela maendlelo, a nyika swikombiso swo huma eka eka swiyenge swo dyondza swo hambana.
  - Hambanisa no pimanisa timhaka na miehleketo, a seketela.
  - Hlanganisa miehleketo yo huma eka swihlovo swo hambana, yi va mhaka yin'we yo khomana.

Giredi ya 4

Mbuyelo wo dyondza wa 5 ku ya mahlweni

KU EHLEKETA NO EHLEKETISISA

Mudyondzi u kota ku tirhisa ririmi ku ehleketa no ehleketsisa, a fikelela, a hlela ni ku tirhisa timhaka ku dyondza.

Switandati swa Maasesele

Hi swi tiva hi loko mudyondzi a:

- Nyika swiboho mayelana na timhaka, no songa
- Tirhisa ririmi ku ehleketa hi ndlela yo tumbuluxa:
  - n Vhumba leswi swi nga ta landzela eka xitori, kumbe leswi nchumu wu nga ta hetisisiwa xiswona ku ya hi vumbhoni lebyi nga hlengeletwa.
  - Tumbuluxa leswi nga humelelaka kumbetinhaka to karhi eka xiyimo xo karhi.
  - Kuma tindlela to hambana to andla miehleketo, a tirhisa thesarasi na ku hlamusela swikhedza-khedza swa ririmi.

Giredi ya 5

Giredi ya 6

Switandati swa Maasesele

Hi swi tiva hi loko mudyondzi a:

- Landzelerisa timhaka ti huma tindzimana, matafula, tichati kumbe mfaniso wo tsariwa na wa xigirafiki.
  - Hlahluva na ku nyika swiboho, a seketela.
- Tirhisa ririmi ku ehleketa hi ndlela yo tumbuluxa:
- n Vhumba leswi swi nga ta landzela kumbe mbuyelo kumbe makumu ya nongonoko wa magoza.
  - Tumbuluxa leswi nga humelelaka eka xiyimo xokumbeteriwa.
  - Tirhisa leswi nga humelela khale, na tidyondzo ku swi nkarhi lowu taka
  - Ringeta hi nkucetelo wa swo langutiwa na mpfumawulo ehenhla ka ririmi.
  - Valanga vuxaka bya marito na tikhonsepte ku kuma mavonele mantshawa ehenhla ka tinhloko-mhaka.

Switandati swa Maasesele

Hi swi tiva hi loko mudyondzi a:

- Tsema mhaka na ku ku bumabumela.
  - Hundzuluxa timhaka ti suka eka ririmi rin'wana ti ya eka rin'wana.
  - Hundzuluxa xivumbeko xa timhaka (xik ku suka, eka matafula, ya va hi xivumbeko xo tsariwa, matafula ya va tigrifu.
- Tirhisa ririmi ku ehleketa hi ndlela yo tumbuluxa:
- Hlamusela swivono swa le miehleketweni endhaku ko hlaya kumbe ku yingisa tsalwa.
  - Tumbuluxa na ku hlamusela mbuyelo kumbe lowu laviwaka, kumbe mahetiselo.
  - Vhumba na ku nyika kombisa maendlelo man'wana loko a ololoxa swiphigo.
  - Ringeta swa ririmi hi tindlela to hambana, swo fana no vumba marito mantshwa ya tikhonsepte, hi tindzimi to hambana-hambana.

Giredi ya 4

Mbuyelo wo dyondza wa 6

XIVUMBEKO NA MATIRHISELO YA RIRIMI

Mudyondzi u kota ku tirhisa mimpfumawulo, marito na vuvulavuri ku tumbuluxa na ku hlamusela matsalwa.

Switandati swa Maasesele

Hi tiva leswi hiloko mudyondzi a:

- Tirha na marito:
  - Tirhisa swirhangi, misinya na swilandzi/swilungeleriwa, ku vumba marito.
  - Kambisisa matumbulukele ya marito (xik. Marito lama lombiweke eka xibunu, eka tindzimi ta vantima).
  - Rhekhoda marito eka dikixinari ya yena n'winyi.
  - Tirhisa milawu ya mimpfumawulo na mapeletelo ku peleta marito hi mfanelo.
  - Kambisissa mapeletelo eka dikixinari.
- Tirha na swivulwa:
  - Kombisa nhloko-mhaka na xiendliwa eka xivulwa.
  - Tirhisa mahlanganisi ku vumba swivulwa nkatsano (xik. U tirha ngopfu leswaku a ta hakeriwa.)
  - Tirhisa switwananisi swa nhlokomhaka na xiendliwa.
  - Tirhisa swivulwa swa tinxaka to hambana hi nfanelo (switatimende, swivutiso, swileriso) Komba na ku tirhisa maviti, maendli, maengeteri, mahlawuri.
  - Tirhisa marito ya munhu wo sungula na ya munhu wa vunharhu.
  - Twarisa hi mfanelo (Xik. Xivutiso).
- Tirha na tsalwa:
  - Tirhisa nhloko-mhaka na swivulwa swo seketela ku ndlandlamuxa tindzimana to khomana.
  - Hlanganisa swivulwa eka ndzimana leyi khomaneke xik. mahlanganisi yo fana na 'na'

Giredi ya 5

Switandati swa Maasesele

Hi tiva leswi hiloko mudyondzi a:

- Tirha na marito:
  - Tirhisa swirhang, misinya na swilandzi/swilungeleriwa, ku vumba marito.
  - Kambisisa matumbulukele ya marito (xik. Marito lama lombiweke eka xinghezi, eka tindzimi ta vantima).
  - Rhekhoda marito eka dikixinari ya yena n'winyi.
  - Tirhisa milawu ya mimpfumawulo na mapeletelo ku peleta marito hi mfanelo.
- Tirha na swivulwa:
  - Kombisa nhloko-mhaka na xiendliwa eka xivulwa.
  - Tirhisa switwananisi swa nhlokomhaka na xiendliwa, laha ku nga hava nhloko-mhaka na xiendliwa (kambe swi tikomba exivulweni).
  - Komba na ku tirhisa maviti, masivi, mahlayi, na mahlanganisi.)
  - Tirhisa marito ya munhu wo sungula na ya munhu wa vunharhu eka mbulavulo.
  - Fungha hi mfanelo (Xik. Katsakanya matirhiselo ya mafunghelo lawa se a ma dyondzeke).
- Tirha na tsalwa:
  - Tirhisa nhloko-mhaka na swivulwa swo seketela ku ndlandlamuxa tindzimana to khomana.
  - Hlanganisa swivulwa eka ndzimana leyi khomaneke xik. mahlanganisi yo fana na hikokwalaho, na masivi.

Giredi ya 6

Switandati swa Maasesele

Hi tiva leswi hiloko mudyondzi a:

- Tirha na marito:
  - Tirhisa swirhang, misinya na swilandzi/swilungeleriwa, ku vumba marito.
  - Kambisisa matumbulukele ya marito (xik. Marito lama lombiweke eka tindzimi tin'wana ta xintima, eka tindzimi ta vantima).
  - Rhekhoda marito eka dikixinari ya yena n'winyi.
  - Tirhisa milawu ya mimpfumawulo na mapeletelo ku peleta marito hi mfanelo.
- Tirha na swivulwa:
  - Kombisa nhloko-mhaka na xiendliwa eka xivulwa.
  - Tirhisa switwananisi swa nhlokomhaka na xiendliwa, laha ku nga hava nhloko-mhaka na xiendliwa (kambe swi tikomba exivulweni).
  - Komba na ku tirhisa maviti, masivi, mahlayi, na mahlanganisi.)
  - Tirhisa minkarhi yo tikanyana hi mfanelo Tirhisa swivulwa-mpfilungano.
  - Mafunghelo, khoma yi hambanisa xivulwa hosi na xivulwa nandza.
- Tirha na tsalwa:
  - Tirhisa nhloko-mhaka na swivulwa swo seketela ku ndlandlamuxa tindzimana to khomana.
  - Hlanganisa swivulwa eka ndzimana leyi khomaneke xik. mahlanganisi yo fana na hambiswiritano, na masivi.

Giredi ya 4

Mbuyelo wo dyondza wa 6 ku ya mahlweni

XIVUMBEKO NA MATIRHISELO YA RIRIMI

Mudyondzi u kota ku tirhisa
mimpfumawulo, marito na vuvulavuri ku
tumbuluxa na ku hlamusela matsalwa.

Switandati swa Maasesele

Hi tiva leswi hiloko mudyondzi a:

- Ndlamuxa ku lemuka na matirhisile ya xitaye:
  - Tirhisa swivulavulelo na swivuriso hi mfanelo
  - Tirhisa mpimo wo karhi wa ririmira mafundza/ro ka ri nga ri ra mafundza (rhejistara).
  - Twisisa na ku tirhisa ririmi ro gega. Ku fa na na swifananisi (xik. I mbyana).

- Ndlamuxa ku ku lemuka ririmi ro tlhontlha xik. valanga tindlela to hambana to kombela munhu ku endla swo karhi. (tirhisa fanele, kombela sw.sw.) na vuxaka bya swona eka muvulavuri na muyingiseri, na ku xana swi nge kambisisiwi ke?

- Tirhisa ririmi (xik. mbulavulo hi ku tirhisa munhu wo sungula, na wa vunharhu, switekatekana, swivuriso, mafundza na ku pfumaleka ka mafundza, swifananisi).

Giredi ya 5

Giredi ya 6

Switandati swa Maasesele

Hi tiva leswi hiloko mudyondzi a:

- Cinca ku suka eka nkarhi wun'wana wa riendli ku ya eka wunwana ku nga ri na ku karhateka.
- Ndlamuxa ku lemuka na matirhisile ya xitaye:
  - Tirhisa swivulavulelo na swivuriso hi mfanelo
  - Tirhisa ririmi leri yelanaka na vayingiseri, xikongomelo na vundzeni (xik. mpimo wo karhi wa ririmi ra mafundza/ro ka ri nga ri ra mafundza (rhejistara).
  - Twisisa na ku tirhisa ririmi ro gega. Ku fana na vumuhuhahi (malangavi ya heta yindlu).
- Ndlamuxa ku lemuka ririmi ro tlhonthla xik. valanga ririmi leri tirhisiweke, na swifananiso, eka timhaka leti tumbuluxakavutlilapisi bya rixaka, rimbewu na swin'wana.
- Tirhisa ririmi (marito yo fana na mahlayi, mahlanganisi, xivulwa-hosi, vayingiseri/vahlayi, minkarhi, vumunhuhati.)

Switandati swa Maasesele

Hi tiva leswi hiloko mudyondzi a:

- Cinca ku suka eka nkarhi wun'wana wa riendli ku ya eka wunwana ku nga ri na ku karhateka.
- Ndlamuxa ku lemuka na matirhisile ya xitaye:
  - Tirhisa swivulavulelo na swivuriso.
  - Hlamusela leswaku hikokwalaho ka yini ririmi ri cinca ku ya hi vayingiseri, xikongomelo na vundzeni (xik. mpimo wo karhi wa ririmi ra mafundza/ro ka ri nga ri ra mafundza (rhejistara).
  - Twisisa na ku tirhisa ririmi ro gega. Ku fana na xigego (I mbyana).
- Ndlamuxa ku lemuka ririmi ro tlhonthla xik. valanga ririmi leri tirhisiwekewaka eka na swinavetiso, ku hi susumeta ku xava swilo leswi hi nga swi laviki, se swi onha mbangu.
- Tirhisa ririmi (marito yo fana na, xivulwa-hosi, xivulwa-nandza, mahlanganisi.)

CHAPTARA YA VUMUNE FEYISI YA LE HENHLA (GIREDI 7-9)

MANGHENELO

Eka xiyimo lexi vadyondzi va tiyisisa leswi va swi dyondzeke eka tigireyidi ta le hansi, na ku tilulamisela dyondzo ya le mahlweni ni ndhawu ya ntirho. Vadyondzi va tilulamisela ku va vagingiriki va xiviri eka ndhawu leyi yo pfumala xihlawuhlawu, ku tinyiketela ku tirha hi swiphiko swa ndhawu ni lomu va tshamaka kona hi ku hloma nyimpi yo lwa na vuvabyi bya HIV/AIDS. Ni ku va ni xiave eku tumbuluxeni ka tindlela letinene. Va fanele ku tirhisa ririmi eka swa vona, swa tiko, swa ximfumo ku katsa ni swa dyondzo.

Hi ku tirhisa ririmi, vadyondzi va fanele va tivisiwa hi:

- Ntirho-vutomi na minkarhi yo dyondza va ya emahlweni, na
- Timfanelo ta vona na vutihlamuleri tani hi vaaka-tiko eka tiko ra xidemokhirasi na mimfuwo yinyingi yo hambana.

Xipakaniso

Xikongomelo/xipakaniso eka Xiyimo lexi i ku tiyisisa na ku anamisa ririmi na letheresi. Hi ku hela ka Gireyidi ya 9, vadyondzi va fanele ku va va:

- Kota ku hlaya no tsala hi swikongomelo swo tala, swa mafundha na swa vunghana, swa ntshungu na swa vona vini.
- Ri vahlayi lava nga tiyimisela, lava ovekaka hi ku olova, va kota ku tikumela ni ku tilangutisela timhaka hi ku anama va pima ni nkoka wa tona.
- Ri na tinghisi, va yingisela hi vuxoperi na ku va swivulavuri leswi nga ni vutitshembi, va ehleketela vayingiseri va vona.
- Kota ku tlhantlha ririmi, va twisisa leswi ri tirhisaka xiswona, va ri tirhisa eka swikongomelo swa vona.

Mimbuyelo

Mbuyelo wo dyondza wa 1: ku yingisela

Mudyondzi u kota ku yingiselela ku kuma timhaka na ku tiphina a hlamula hilaha swi faneleke na hi vuxoperi eka tindhawu to hambana-hambana.

Vadyondzi va ta yingisela hi ku gingirika, hi ku twela van'wana na hi vuxoperi eka tinxaka-xaka ta matsalwa, va endla minkomiso, va rhekhoda ni ku hlamula hilaha swi faneleke.

Mbuyelo wo dyondza wa 2: ku vulavula

Mudyondzi u kota ku vulavula hi vutitshembi na hi ndlela leyi pfunaka eku vulavuleni eka tindhawu to hambana-hambana.

Vadyondzi va ta vulavula hi vutitshembi entshungwini, na ku vulavurisana ni van'wana hi ndlela leyi faneleke na leyi yi pfunaka. Leswi swa laveka eka ku tirha na ku dyondza ku ya emahlweni.

Mbuyelo wo dyondza wa 3: ku hlaya ni ku langutisa

Mudyondzi u kota ku hlayela no langutisela ku kuma timhaka na ku tiphina, a hlamula hilaha swi faneleke na hi vuxoperi eka nkoka wa swa vuxongi, mfuwo na nyanyuko eka matsalwa.

Ku hlaya i masungulo ya ku tsala na ndlela ya ku dyondza ka vutomi hinkwabyo. Vadyondzi va fanele va hlaya matsalwa ya fikixini na ya nka-fikixini ya laha Afrika Dzonga na ya matiko ya le handle lama ya lavekaka eka nhluvukiso wa ririmi na vutivi hi ku angarhela, na ku endlela leswaku vadyondzi va tiphina na ku tihluvukisa.

Mbuyelo wo dyondza wa 4: ku tsala

Mudyondzi u kota ku tsala matsalwa yo hambana ya timhaka na yo anakanya hi swikongomelo swo hambana-hambana.

Ku tsala i ndlela ya ku ehleketa na ku dyondza, na ndlela ya mbulavurisano. Hakanyingi hi yona ndlela yo kambela vadyondzi, hikokwalaho ku tsala swi na nkoka swinene eka ku yisa tidyondzo emahlweni na ku thoriwa entirhweni.

Mbuyelo wo dyondza wa 5: ku ehleketa no ehleketsisa

Mudyondzi u kota ku tirhisa ririmi ku ehleketa no ehleketsisa, a fikelela, a khedzakheza ni ku tirhisa timhaka ku dyondza.

Vuswikoti byo ehleketa lebyi nga hlulukisiwa na litheresi ya timhaka hi tona timbati ta ku dyondza ka vutomi hinkwabyo na mfikelelo wa Mibuyelo yo Angarhela na yo Hlulukisa.

Mbuyelo wa dyondzo wa 6: xivumbeko xa ririmi na matirhisele ya rona

Mudyondzi u kota ku tirhisa mimpfumawulo,marito na ntivo ririmi ku tumbuluxa ni ku ti hlamuselela matsalwa.

Vadyondi va ta hangunuxa tindlela ta matirhisele ya ririmi ,va sungula ku va ku navela ku avelana vutivi bya ririmi no tshamela ku vulavurisana hi ta ririmi (matirhisele ya ririmi), leswaku va kota ku ti kambela no kota ku hlalulwa swin'wana matsalwa hi ndlela ya vuxopaxopi lebyikulu swinene hi ku kongomisa eka nhlamuselo, nkhhiki na nkongomo. Va ta tirhisa vutivi lebyi ku ringeta ririmi ni ku vumba tinhlamuselo (ku suka eka rito ku ya eka xivulwa lexi kongomisaka eka buku hinkwayo) ni ku vona leswaku xana buku na leswi nga ndzeni ka yona swi fambelanisa ku yini. Va ta tlhela va lemuka hi ta ku hundzuka ka ririmi nkarhi na nkarhi exikarhi ka mindhavuko, ni ku hundzuka ka yona hiku landza mikarhi ni tindhawu to hambana hambana.

Switandati swa Maasesele ni Matsalwa

Eka swiyenge leswi landzelaka, Switandati swa Maasesele swa Mbuyelo wa Dyondzo wun'wana na wun'wana swi ta nyikiwa eka giredi yin'wana na tin'wana. Swikombiso swa matsalwa lama nga ta tirhisiwa ya nyikiwile eka nhlanganelo wa vudyondzi bya tindzimi. Leswi a hi swikombiso swoxe ntsene, naswona mathicara va ta engetela eka Swikombiso leswi nyilaweke hi ku hlawula matsalwa lama kongomeke naswona ya ri lama kumekka

SWITANDATI SWA MAASESELE NI MATSALWA

Vadyondzi va tigiredi ta 7, 8 na 9 va fanele va hlaya ni ku langutisa tinxaka-xaka ta matsalwa ya laha Afrika Dzonga na ya matiko hinkwawo, ku katsa na matsalwa ya ndzawulelo. Ndzawulo ya Dyondzo yi fanele yi humesa tinhloko-mhaka ta tibuku ta ndzawulelo.

Giredi ya 7

Matsalwa lama bumabumeriweke

- Swihungwana
- Ntitsalwa-vutomi na marungula ya vutomi bya van'wana
- Tinovhele to koma
- Vuthlokovetseri
- Ntlangu wa xiphemu xin'we kumbe swimbirhi
- Dyondzo ya mfuwo wa rixaka (laha swi faneleke)
- Mitsheketo ya swikholwa-kholwani na mitsheketo-matimu
- Nhlawulo wa matsalwa man'wana yo koma yo fana na timagazini, tinyuziphepha, swinavetiso, tiphositara, mbulavulo wa le ka xiya-ni-moya

Giredi ya 8

Matsalwa lama bumabumeriweke

- Swihungwana/swirungulwana
- Tinovhele
- Vutlhokovetseri
- Mintlangu
- Dyondzo ya mfuwo wa rixaka (lomu swi faneleke)
- Dyondzo ya tifulimi
- Nhlawulo wa matsalwa man'wana yo koma yo fana na timagazini, tinyuziphepha, swinavetiso, tiphositara, tiburochara, swipichi, mbulavulo wa le ka xiya-ni-moya, mbulavulo wa le ka Thelevhixini na Tivhidiyo ta vuyimbeleri

Giredi ya 9

Matsalwa lama bumabumeriweke

- Swihungwana/swirungulwana
- Novhele yo leha ku ringana
- Vutlhokovetseri
- Ntlangu wa swiphemu swinharhu ku ya eka ntlhanu
- Dyondzo ya swa mfuwo wa rixaka (lomu swi faneleke)
- Dyondzo ya tifilimu
- Nhlawulo wa matsalwa man'wana yo koma yo fana na timagazini, tinyuziphepha, swinavetiso, swipichi na tilekichara, mintlangu ya le ka rhadiyo, mintlangu ya le ka Thelevhixini na tidokhomenthari ta kona xikan'we na tivhidiyo ta vuyimbeleri

Vundzeni bya matsalwa

Eka matsalwa leswi dyondziwaka, mudyondzi u fanele a lemukisiwa:

- Mimbangu leyi nga fuwa na leyi lulameleke ku hanyisana ka vanhu na matimu lama vumbaka ku twisisa ka swa ndzhaka ya ririmi.
- Makungu yo pfilungana na makungu-tsongo lama nga fuwa hi vukhovoleri.
- Mikongomelo leyi tlhonthaka byongo leyi vumbaka ku twisisa swa risima/minkoka hi ku xopela.
- Swimunhuhatwa swa matimba eka vuxaka lebyi akiweke kahle.
- Ku hlahluva mavonele ya titlilapisi na vonelo ro voyamela etlhelo rin'we ku vumba miehleketo ya vuxoperi.
- Ncica-ncico wa xiyimeko xa miehleketo, ntikiso na xikalo xa rito xikan'we na muxaka wa ririmi leri faneleke.
- Switayili swo hambana ni tinxaka ta swivulwa swo hambana.
- Ntivo-marito wo tlhontlha na matirhiselo lamanene ya swiga-ririmi.
- Swigaririmi na matirhiselo ya ririmi ra swivuriso swo hambana-hambana.
- Vutlhokovetseri byo hambana-hambana eka switlhokovetselo leswi hlawuriweke.
- Swifaniso ku katsa na tifilimi, leswi kombisaka matirhelo ya swa mihlovo-hlovo ya ntima na yo basa, nkoka wo sungula swilo, ku voningela, thoni ya swithombe, ku tisa ekusuhani leswi nga kule (*zooming*) na ku tekela xifaniso ekusuhi (*close-up*).
- Tinxakaxaka ta matirhisele ya ririmi na timhaka:
  - Ku tirhisa ririmi ra nkucetelo.
  - Ririmi leri tirhisiwaka hi tintangha.
  - Ntlhantlho wa ririmi ra xihlawuhlawu xa muhlovo na xa rimbewu
  - Nkucetelano wa tindzimi: nkucetelo wa tindzimi hi ku fambelanisa ni mintolovelo (marin'wana), ntlawa hi malembe, (ku tirhisa marito lamo ka ma nga amukeleki), ni nkucetelo wa tindzimi eka vadyondzi.

Giredi ya 7

Mbuyelo wo dyondza wa 1

KU YINGISELA

Mudyondzi u kota ku yingiselela ku kuma timhaka na ku tiphina a hlamula hilaha swi faneleke na hi vuxoperi eka tindhawu to hambana-hambana.

Switandati swa Maasesele

Hi tiva leswi loko mudyondzi a:

- Yingisela matsalwa yo hlamusela matitwele, yo anakanya na yo rungula (xik. ku tlhokovetsela ku fana na ka tibaladi).
- Yingesela swinene hi ku tikaqhata ku kuma timhaka na mahungu-nkulu, ni ku hlamula hilaha swi faneleke (xik. ku tsala tinotsi, ku katsakanya, ku hetisisa mhaka na ku hlamusela nakambe mahungu hi ndlela ya nkala-hoxeko).
- Anakanya hi mavonele yo karhi, a vutisa swivutiso leswi tlhonthaka miehleketo na ku kaneta loko swi fanela.
- Hlamusela hilaha matsalwa lama tivekaka ya nga vumbiwa hakona ni ku hlamusela swihlawulekisi-nkulu.
- Lemuka switirho leswi swi tirhisiwaka ku tlhontha mafenya (xik. tiphani (*puns*), nyimiso (*pausing*), na marito lama nga ni matimba (*punch lines*)).
- Lemuka leswi ririmi ri tirhisiwaka xiswona ku humelerisa nhlamuselo hi ku tirhisa minkarhi ya riendli, marito yo komba nkarhi, ntivo-marito na ku tirhisa marito, swivulavulelo na ku tirhisa masivi.

Giredi ya 8

Switandati swa Maasesele

Hi tiva leswi loko mudyondzi:

- Yingiselela hi vurhon'wana ni vukheta ku kuma timhaka na mahungu-nkulu na ku hlamula hi mfanelo (xik. a teka tinotsi, a katsakanya no teka swiboho).
- Gayela miehleketo leyi hlamuseriweke, a vutisa swivutiso swo handza miehleketo na ku phikiza lomu swi faneleke.
- Twisisa leswi matsalwa ya ntolovelo ya nomo ya longoloxisiwaka xiswona, a hlamusela na swivumbeko leswi ya tihlawulekisaka hi swona (xik. mintlangu ya xiya-ni-moya na ya TV, ku lekichara na vuphati).
- Lemuka switirho leswi ku endliwaka hi swona misavu (xik. mintila leyi nga ni matimba, vukhovoleri, ximonyo, nthathelo, nka-thathelo).
- Lemuka leswi ririmi ri tirhisiwaka xiswona ku nyika nhlamuselo hi ku tirhisa minkarhi ya riendli, maengeteri ya nkarhi, ririmi ro gega na ku tirhisa masivi).
- Lemuka ni ku hlamusela mbuyelo bya mimpfumawulo (xik. ku tirhisa vuyimbeleri eka matsalwa), na hilaha swi vangaka moya wo karhi.

Giredi ya 9

Switandati swa Maasesele

Hi swi vona hi loko mudyondzi a:

- Yingisela ni ku tsakela tinxaka to hambana-hambana ta matsalwa ya nomo (xik. tinsimu, tilekichara, vuhaxi bya le ka rhadiyo).
- Yingesela swinene hi ku tikarhata ku kuma timhaka na mahungu-nkulu, ni ku hlamula hilaha swi faneleke (xik. a tsema mhaka, na ku hundzisa mahungu handle ka swihoxo).
- Anakanya hi timhaka hinkwato na mavonele yo karhi, a vutisa swivutiso leswi tlhonthaka miehleketo na ku kaneta loko swi fanela.
- Twisisa leswi matsalwa lamo hambana-hambana ya nomo ya vumbisiwaka xiswona na swihlawulekisi-nkulu swa muxaka wun'wana ni wun'wana.
- Tlhantlha xivumbeko-nkulu na magoza lamo hambana ya matsalwa (xik. swipichi, tilekichara, mintlangu ya le ka rhadiyo, vuhaxi bya mahungu, mbulavulo wa le ka rhadiyo).
- Lemuka switirho leswi tirhisiwaka ku endla misavu (xik. tiphani (puns), makolo, nka-makolo, vukhovoleri lebyi nga thatheriwa (innuendo), nthathelo na vukhovoleri byo kanetana (litotes)).

Giredi ya 7

Mbuyelo wo dyondza wa 1 ku ya mahlweni

KU YINGISELA

Mudyondzi u kota ku yingiselela ku kuma timhaka na ku tiphina a hlamula hilaha swi faneleke na hi vuxoperi eka tindhawu to hambana-hambana.

Switandati swa Maasesele

Hi tiva leswi loko mudyondzi a:

- Lemuka na ku burisana hi nkoka wa mimpfumawulo ya marito (xik. ku tirhisa vuyimbeleri eka tsalwa, mbuyelo wo tirhisa maendlele ya vutlhokovetseri) na hilaha swi vumbaka moya wo karhi eka tsalwa.

- Hlawula hi ku tirhisa vutivi lebyi hetisekeke hi ku:
  - Hambanisa exikarhi ka mhaka yo tiya na mavonele ya munhu.
  - Kota ku vona ku khirha ni ku hlekula van'wana hi xihlawuhlawu.

- Lemuka xikongomelo xa xivulavuri, hi ku tekela enhlokweni rivilo ra mavulavulelo na ntshikelelo.

- Hlamusela nkoka wa ririmi ro tirhisa swirho swa miri (xik. ku vulavula hi mahlo, hi xikandza, mavoko na ku fambafambisa miri) eka muyingiseri.

Giredi ya 8

Switandati swa Maasesele

Hi tiva leswi loko mudyondzi a:

- Hlawula hi vutivi lebyi dzikeke a:
  - Hambanisa mhaka yo tiya/ntiyiso eka mavonele ya munhu.
  - Hambanisa exikarhi ka leswi nga emiehleketweni ya munhu (*subjectivity*) na leswi nga kuceteriwiki hi leswi se swi nga emiehleketweni ya munhu (*objectivity*).
  - Vona mavonele yo voyamela ni ku yimelela tlhelo rin'we hikwala ko kuceteriwa hi swo karhi (*bias and prejudice*).
- Kota ku vona xikongomelo xa xivulavuri, a tekela enhlokweni matirhisele ya rivilo ro vulavula, ntshikelelo, ntlakuko wa rito na leswi wu vangaka swona.
- Tlhantlha nkucetelo wa ririmi ro tirhisa swirho swa miri eka muyingiseri (xik. ku langutana emahlweni, ku vula swo karhi hi ku tirhisa xikandza, mfambafambiso wa mavoko, na ninginiso wa swirho).

Giredi ya 9

Switandati swa Maasesele

Hi tiva leswi loko mudyondzi a:

- Lemuka leswi ririmi ri tirhisiwaka xiswona ku humelerisa nhlamuselo hi ku tirhisa minkarhi ya riendli, marito yo komba nkarhi, ku tirhisa marito, mavulavulele lama tikaka ku ma twisisa, swivulavulelo, masivi na swikhavisa-ririmi.
- Tlhantlha nkoka wa mimpfumawulo (xik. ku tirhisa vuyimbeleri ku fikelela mbuyelo wo karhi) na leswi yi vumbisaka xiswona moya wo karhi eka tsalwa.
- Hlawula hi vutivi lebyi dzikeke hi ku:
  - Hambanisa exikarhi ka mhaka yo tiya na mavonele ya munhu.
  - Hambanisa exikarhi ka leswi nga emiehleketweni ya munhu (*subjectivity*) na leswi swilo swi ngo va xiswona (*objectivity*).
  - Kota ku vona no tlhantlha ku khirha (*bias*) ni ku hlekula van'wana hi xihlawuhlawu (*prejudice*) na ku byala mfava (*propaganda*).
- Tlhantlha xikongomelo xa xivulavuri, a tekela enhlokweni matirhisele ya rivilo ro vulavula, ntshikelelo, ntlakuko wa rito, xikalu xa rito, moya lowu nga kona, na leswi rito ri swi vangaka na maqhingha ya nkucetelo hi ku angarhela.
- Tlhantlha nkucetelo wa ririmi ro tirhisa swirho swa miri eka muyingiseri (xik. ku langutana emahlweni, ku vula swo karhi hi ku tirhisa xikandza, mfambafambiso wa mavoko, ninginiso wa swirho, ku tirhisa mpfhuka).

Giredi ya 7

Mbuyelo wo dyondza wa 1 ku ya mahlweni

KU YINGISELA

Mudyondzi u kota ku yingiselela ku kuma timhaka na ku tiphina a hlamula hilaha swi faneleke na hi vuxoperi eka tindhawu to hambana-hambana.

Switandati swa Maasesele

Hi tiva leswi loko mudyondzi a:

- Valanga maehleketelelo ya xivulavuri ku va xi hlawule marito yo karhi ku kucetela muyingiseri (xik. Ririmi ro nyanyula na mahungu lama fihlekeke).

- Tekela enhlokweni mbuyelo wa matsalwa ya nomo mayelana ni swa mahanyelo ya vanhu, swa mfuwo na swa matimu ku katsa na:
  - Ririmi ra mintlawu ya malembe yo hambana (xilen'e).
  - Ririmi ra xihlawuhlawu xa muhlovo na rimbewu.
  - Mavonele ya titlilapisi.

Giredi ya 8

Switandati swa Maasesele

Hi tiva leswi loko mudyondzi a:

- Valanga matirhisele ya nkucetelo, ririmi leri kombaka ntitwa-mbilu na mahungu lama tumbeleke.
- Lava swivangelo swa ku va muvulavuri a hlawurile marito yo karhi ku kucetela muyingiseri.
- Tekela enhlokweni mbuyelo bya matsalwa ya nomo mayelana ni swa mahanyelo ya vanhu, swa mfuwo na swa matimu hi ku tirhisa:
  - Mavulavulele (*accents*), tindzin'wana na ririmi ra vanhu va malembe yo hambana-hambana
  - Ririmi ra titlilapisi, ku yima na tlhelo rin'we, ra xihlawuhlawu ku ya hi vala na hi rimbewu eka tindhawu to karhi (xik. hi ku landza swa matimu).

Giredi ya 9

Switandati swa Maasesele

Hi tiva leswi loko mudyondzi a:

- Tlhantlha ntirhiso wa nkucetelo, ku vula leswi nga ni tinhlamuselo timbirhi hi vomu, ririmi ro komba ntitwa-mbilu, na mahungu yo tumbela.
- Tlhantlha swivangelo swa ku va xivulavuri xi hlawula marito yo karhi ku kucetela muyingiseri.
- Tlhantlha vuyelo bya matsalwa ya nomo eka swa mahanyelo ya vanhu, swa mfuwo na swa matimu, ku katsa na:
  - Vuxaka exikarhi ka ririmi na matimba.
  - Mavulavulele yo tihlawula, tindzin'wana na ririmi ra mintlawa ya malembe yo hambana.
  - Maendlele yo hambana ya ku tirhisa ririmi ra swirho swa miri na tinhlamuselo to tumbela ta marito ku ya hi mimfuwo yo hambana.
  - Matirhisele ya ririmi ra xihlawuhlawu xa vala ra nhlonge na xa rimbewu eka tindhawu to karhi.
  - Matirhisele ya ririmi ra mavonele ya titlilapisi hi xikongomelo xo paluxa vukhovoleri bya ntlangu (xik. eka mintlangu na tifilimu).
  - Ku lemuka no vulavurisana hi vvimunhu ni swa matimu, swa matshamele ni mfuwo eka vundzeni bya matsalwa swo hambana-hambana.

Giredi ya 7

Mbuyelo wo dyondza wa 2

KU VULAVULA

Mudyondzi u kota ku vulavula hi vutitshembi na hi ndlela leyi pfunaka eku vulavuleni eka tindhawu to hambana-hambana.

Switandati swa Maasesele

Hi tiva leswi loko mudyondzi a:

- Rungula switori no endla misavu, a teka xiavo eka mintlangu na le ka vuencyeti, a tlhokovetsela na ku yimbelela tinsimu eka vayingiseri lava tivekaka ni lava nga tivekiki.
- Kanela no njhekanjhekisano hi timhaka ta nkoka (xik. timhaka ta mahanyele ya vanhu na mahanyele lamanene leti fambelanaka na mbangu na timfanelo ta vumunhu).
- Teka swiyimo swo hambana eka njhekanjhekisano na le ka tinhlengeletano (xik. ku va mutshama-xitulu kumbe xivulavuri).
- Hluvukisa timhaka leti khulukaka kahle ku seketela mavonele ya yena.
- Fananisa miehleketo ya yena ni ya van'wana, a karhi a amukela leswaku van'wana va ni mfanelo yo hambana ni mavonele ya yena.
- Longoloxa matsalwa ya nomo ku fana na swileriso na tinhlamuselo (xik. Hlamusela swileriso swa xikambisiso xa sayense).

Giredi ya 8

Switandati swa Maasesele

Hi swi tiva hi loko mudyondzi a:

- Rungula switori no endla misavu, a teka xiavo eka mintlangu na le ka vuencyeti, a tlhokovetsela na ku yimbelela tinsimu eka vayingiseri lava tivekaka ni lava nga tivekiki.
- Kanela ni ku jekajekisana hi timhaka ta nkoka (xik. timhaka ta mahanyeke ya vanhu na mahanyeke lamanene leti fambelanaka na mbangu na timfanelo ta vumunhu).
- Teka swiyimo swo hambana eka njhekanjhekisano na le ka tinhlengeletano (xik. ku va mutshama-xitulu kumbe xivulavuri).
- Hluvukisa timhaka leti khulukaka kahle ku seketela mavonele ya yena.
- Fananisa miehleketo ya yena ni ya van'wana, a karhi a amukela leswaku van'wana va ni mfanelo yo hambana ni mavonele ya yena.
- Longoloxa matsalwa ya nomo ku fana na swileriso na tinhlamuselo (xik. hlamusela swileriso swa xikambisiso xa sayense).

Giredi ya 9

Switandati swa Maasesele

Hi tiva leswi loko mudyondzi a:

- Rungula switori no endla misavu, va teka xiavo eka ntlangu, na ku tlhokovetsela na ku yimbelela tinsimu eka vayingiseri lava tivekaka ni lava nga tivekiki.
- Kanela ni ku jekajekisana hi timhaka ta nkoka (xik. timhaka ta vanhu na mahanyeke lamanene leti fambelanaka na mbangu na timfanelo ta vumunhu).
- Teka swiyimo swo hambana eka njhekanjhekisano na le ka tinhlengeletano (xik. ku va mutshama-xitulu, xivulavuri, matsalani).
- Kurisa timhaka hi nandzelelano na hi ku anama ku seketela hi tona mavonele ya yena.
- Fananisa miehleketo ya yena ni ya van'wana, a ri karhi a:
  - Kombisa ku petseka-petseka ni ku nghena hi ku olova eka leswi endliwaka.
  - Twisisa mfanelo ya van'wana yo hambana ni mavonele ya yena.
  - Nyika swileriso na ku valanga miehleketo leyi yi yaka yi tika hi ku landzelelana ka yona (xik. a hlamusela maendlekelo ya swa thekinoloji, matirhisele ya khomphyuta/vhidiyo).

Giredi ya 7

Mbuyelo wo dyondza wa 2 ku ya mahlweni

KU VULAVULA

Mudyondzi u kota ku vulavula hi vutitshembi na hi ndlela leyi pfunaka eku vulavuleni eka tindhawu to hambana-hambana.

Switandati swa Maasesele

Hi tiva leswi loko mudyondzi a:

- Kombisa swiendlo swa ntlovelo eka mbhurisano (xik. Ku siyerisana handle ka ku kavanyeta na ku tirhisa ririmi ra miri leri faneleke) a kombisa ku twisisa ku hambana ka mimfuwo eka mhaka leyi.

- Yisa emahlweni mbulavurisano hi ku:
  - Siva swivandla leswi pfulekeke (xik. ku vutisa swivutiso, ku tirhisa vamavizweni ku humelerisa nhlamuselo, ku endla leswaku muyingiseri a tihlawulela, a endla leswaku tinhlamulo ti nga heleli, a kombisa vuswitsakeri lebyi hetisekeke).
  - Olovisa swivulwa na tindzimana ni ku endla nkomiso wa swona.
  - Kurisa miehleketo hi ndlela leyi landzelelanaka (xik. ku vonakarisa miehleketo-nkulu).
  - Komba ku xixima timfanelo na matwelo ya van'wana.
  - Kanetana ni matirhiselo ya ririmi hi ndlela leyi nga kombiki ku ehleketela van'wana na ya xihlawuhlawu.
  - Kamba matwisiselo ya yena n'wini na ya van'wana.

Giredi ya 8

Switandati swa Maasesele

Hi tiva leswi loko mudyondzi a:

- Kombisa swiendlo swa ntlovelo eka mbhurisano (xik. Ku siyerisana handle ka ku kavanyeta na ku tirhisa ririmi ra miri leri faneleke) a kombisa ku twisisa ku hambana ka mimfuwo eka mhaka leyi).
- Yisa emahlweni mbulavurisano hi ku:
  - Siva swivandla leswi pfuleleke (xik. ku vutisa swivutiso, ku tirhisa vamavizweni/marito-fularha ku humelerisa nhlamuselo, ku endla leswaku muyingiseri a tihlawulela, a endla leswaku tinhlamulo ti nga heleli, a kombisa vuswitsakeri lebyi hetisekeke).
  - Olovisa swivulwa na tindzimana ni ku swi katsakanya.
  - Kurisa miehleketo hi ndlela leyi landzelelanaka (xik. ku vonakarisa miehleketo-nkulu).
  - Komba ku xixima timfanelo na matwelo ya van'wana eka mbhurisano.
  - Kanetana ni matirhisele ya ririmi hi ndlela leyi nga kombiki ku ehleketela van'wana na ya xihlawuhlawu.
  - Kamba matwisisele ya yena n'wini na ya van'wana.
  - Tirhisa swivumbeko swa ririmi leswi nga fanela eka mbulavurisano (xik. ntivo-marito, matirhisele ya nkala-hoxeko ya riendli na hinkwaswo swa rona, na matirhisele lamanene ya ririmi).
  - Twisisa nkoka wa nhlawulo wa marito eka ku antswisa ku pfuna ka matsalwa.

Giredi ya 9

Switandati swa Maasesele

Hi tiva leswi loko mudyondzi a:

- Kombisa swiendlo swa ntlovelo eka mbhurisano hi ku:
  - Siyerisana handle ka ku kavanyeta.
  - Tirhisa ririmi leri faneleke xikan'we na ra miri.
  - Kombisa ku twisisa ku hambana ka mimfuwo.
  - Tirhisa ririmi ku tshunxa swiphiqu, a lamula, a tisa ntwanano na ku ahlula mhaka.
- Yisa emahlweni mbulavurisano hi ku:
  - Siva swivandla leswi pfuleleke (xik. ku vutisa swivutiso, ku tirhisa vamavizweni kumbe marito-fularha ku humelerisa nhlamuselo, ku nyika muyingiseri nkarhi wo hlawula, pfumelela tinhlamulo ku ta hi laha ku nga heriki, a kombisa vuswitsakeri lebyi hetisekeke).
  - Veka mhaka hi marito man'wana no olovisa swivulwa na tindzimana leti nga twisisekiki (xik. ku tsala hi marito man'wana na ku katsakanya).
  - Kurisa miehleketo hi nandzelelano lowunene (xik. ku kurisa miehleketo-nkulu, ku tirhisa mahlanganisi lamanene ku fana na: eku sunguleni/hi ndlela yin'wana).
  - Tirhisa maqhinga yo kuma swilo ku fana na ku kambela ntwisiso wa yena n'wini na wa van'wana hi ku suka eka timhaka ta vunghana na ku ya eka swa mafundza.
  - Xixima timfanelo na matwelo ya van'wana
  - Kanetana ni matirhisele ya ririmi hi ndlela leyi nga kombiki ku ehleketela van'wana na hi xihlawuhlawu.

Giredi ya 7

Mbuyelo wo dyondza wa 2 ku ya mahlweni

Switandati swa Maasesele

Hi tiva leswi loko mudyondzi a:

KU VULAVULA

Mudyondzi u kota ku vulavula hi vutitshembi na hi ndlela leyi pfunaka eku vulavuleni eka tindhawu to hambana-hambana.

- Tirhisa swivumbeko swa ririmi leswi nga fanela eka mbulavurisano (xik. ntivo-marito, vuvulavuri na matirhisele lamanene ya ririmi).
- Twisisa nkoka wa nhlawulo wa marito eka ku antswisa ku pfuna ka matsalwa.

Giredi ya 8

Switandati swa Maasesele

Hi tiva leswi loko mudyondzi a:

- Longoloxa vundzeni, xikalo xa rito na xiyimo xa mafundha xa matsalwa, ku komba:
  - Ku lemuka xikongomelo na vayingiseri.
  - Ku xixima leswi swi yelanaka na leswi swi hambanaka eka mahanyele ya vanhu na swa mfuwo.
  - Hluvukisa tithekiniki to inthavhiyuwa (xik. a vutisa swivutiso leswi faneleke, a yingisela hi vukheta na ku tiyisisa tinhlamulo).

Giredi ya 9

Switandati swa Maasesele

Hi tiva leswi loko mudyondzi a:

- Tirhisa vuvulavuri na ntivo-marito lowu faneleke eka mbulavurisano (xik. matirhisele ya ririmi, ririmi ro gega eka eka misavu, ku rungula switori).
  - Twisisa nkoka wa ku hlawula marito ku antswisa ku twisiseka ka matsalwa ya nomo (xik. Ku tirhisa vunyingi, “Hina hi...” loko ku komberiwa swo karhi).
- Veketela kahle vundzeni, xikalu xa rito/thoni na xiyimo xa mafundha lexi tsalwa ri faneleke ku va na xona hi ku:
    - Kombisa ku tiva xikongomelo na vayingiseri.
    - Komba ku twela van’wana hi ku papalata ku va khunguvanyisa hi ku khumba swa mahanyele kumbe mimfuwo ya vona leswi fanaka na leswi hambaneke hi ndlela leyi nga fanelangiki (xik. Hi ku ka va nga vuli misavu yo ka yi nga lulamanga).
  - Endla inthavhiyu hi ndlela leyi tirhaka a:
    - Kunguhata swivutiso leswi hlanganaka swi tlhela swi xokolela.
    - Pfuneta lava nghenelaka inthavhiyu ku nyika tinhlamulo leti pfunaka na ku komba ku tekela enhlokweni matitwele ya vona.
    - Tirhisa ririmi ra miri leri faneleke, rito leri kombaka ku titsongahata na ku xixima, na mavulavulele lama faneleke.

Giredi ya 7

Mbuyelo wo dyondza wa 2 ku ya mahlweni

KU VULAVULA

Mudyondzi u kota ku vulavula hi vutitshembi na hi ndlela leyi pfunaka eku vulavuleni eka tindhawu to hambana-hambana.

Switandati swa Maasesele

Hi tiva leswi loko mudyondzi a:

- Kombisa ku tiva xikongomelo na vayingiseri hi ku:
  - Tirhisa mavulavulele lama faneleke.
  - Tekela enhlokweni leswi fanaka na leswi swi hambanaka swa mahanyele ya vanhu na swa mimfuwo ya vona (xik. ku ka a nga vuli misavu yo ka yi nga lulamanga).
  - Inthavhiyuwa vadyondzi-kulobye na van'wana a tirhisa tithekiniki leti faneleke.

- Nyika mbulavulo hi ku tirhisa:
  - Ririmi ro gega
  - Makholo na nka-makholo (*anti-climax*)
  - Swivutiso swo ka swi nga koxi nhlamulo
  - Ntivo-marito wo anama na mabumabumeri
  - Mahlayelo yo hambana (kombiso, ndzeriso)
  - Nongonoko lowunene wa miehleketo
  - Mavulele lamanene
  - Nyimiso
  - Ku hambanisa rivilo ra mavulelo
  - Ku endla swi twisiseka

- Hlahluva ku humelela ka mbulavurisano.

- Nyika ni ku amukela ku sandza loku ku pfunaka.

Giredi ya 8

Giredi ya 9

Switandati swa Maasesele

Hi tiva leswi loko mudyondzi a:

- Nyika mbulavulo, a tirhisa hi ndlela leyi faneleke:
  - Ririmi ro gega.
  - Makholo na nka-makholo (*anti-climax*).
  - Swivutiso swo ka swi nga koxi nhlamulo.
  - Ntivo-marito wo anama na mabumabumeri ya vuanakanyi.
  - Mahlayelo yo hambana (kombiso, ndzeriso).
  - Nongonoko lowunene wa miehleketo.
  - Mavulele lamanene.
  - Nyimiso.
  - Ku hambanisa rivilo ra mavulavulele.
  - Ririmi leri twisiseka.
  - Ririmi ro kucetela, laha swi faneleke.
- Hlahluva ku humelela ka mbulavurisano.
- Nyika ni ku amukela ku sandza loku ku pfunaka.

Switandati swa Maasesele

Hi tiva leswi loko mudyondzi a:

- Nyika mbulavulo hi ku tirhisa:
  - Ku nyanganyisa swilo, ririmi ro gega na vukhovoleri.
  - Makholo na nka-makholo (*anti-climax*).
  - Swivutiso swo ka swi nga koxi nhlamulo.
  - Ntivo-marito wo anama na mabumabumeri.
  - Mahlayelo yo hambana (kombiso, ndzeriso).
  - Nongonoko lowunene wa miehleketo.
  - Mavulele lamanene.
  - Nyimiso.
  - Ku hambanisa rivilo ra mavulelo.
  - Ku endla swi twisiseka.
  - Ku hamba-hambanisa tindlela to andlala mhaka.
  - Ririmi ro kucetela laha swi faneleke.
- Gayela khwatsi, a hlahluva ku humelela ka mbulavurisano.
- Nyika ni ku amukela ku sandza loku ku pfunaka.

Giredi ya 7

Mbuyelo wo dyondza wa 3

KU HLAYA NI KU LANGUTISA

Mudyondzi u kota ku hlayela no langutisela ku kuma timhaka na ku tiphina, a hlamula hilaha swi faneleke na hi vuxoperi eka nkoka wa swa vuxongi, mfuwo na nyanyuko eka matsalwa.

Switandati swa Maasesele

Hi tiva leswi loko mudyondzi a:

- Tikuma a hlayela ku titsakisa na hi ku swi rhandza matsalwa yo hambana-hambana.
- Hlaya hi swikongomelo swo hambana-hambana (xik. kuma mongo, a hlengeleta vuxokoxoko byo karhi ku bya timhaka, a twisisa).
- Tshamela ku hlaya hi mianakanyisiso.

- Hlamusela leswaku i matsalwa wahi lama a ma tsakelaka na leswaku hikokwalaho ka yini.
- Lemuka xikongomelo, ndhawu yo tirhisa ni vayingiseri va tsalwa, xikombiso:
  - Hikwalaho ka yini ri tsariwile?
  - Ri tsariwe rini?
  - A ri tsaleriwa vamani?
  - Swikongomelo swa mutsari a swi ri swihi xana?
  - Xana hi swihi swa risima leswi a swi paluxaka xana?
- Lemuka xivumbeko na xitayili xa tsalwa (xik. xitlhokovetselo, xinavetiso).
- Lemuka vuxaka exikarhi ka xivumbeko kumbe xitayili xa tsalwa na xikongomelo, vayingiseri na ndhawu yo tirhisa.

Giredi ya 8

Switandati swa Maasesele

Hi tiva leswi loko mudyondzi a:

- Tikuma a hlayela ku titsakisa na hi ku swi rhandza matsalwa yo hambana-hambana (handle ko sindzisiwa).
- Hlaya ni ku rhekhoda leswi a swi hlayaka siku na siku -hi leswaku i matsalwa wahi a ma tsakelaka ni leswaku hikokwalaho ka yini.
- Lemuka xikongomelo, ndhawu yo tirhisa na vayingiseri va mhaka (xik. Hikwalaho ka yini yi tsariwile? Yi tsariwe rini? A yi tsaleriwa vamani? Xikongomelo xa mutsari a ku ri xihhi? U vula yini swa risima?).
- Vula swin'wana hi ku fanela ka vundzeni, xikalo xa rito na muxaka wa ntivo-marito.
- Lemuka xivumbeko na xitayili xa tinxaka leto hambana ta matsalwa (xik. xitlhokovetselo, xinavetiso).
- Hlamusela swihlawulekisi swa tinxaka leto hambana ta matsalwa (xik. switlhokovetselo, tinovhele, tiatikili ta nyuziphepha, mapapila).

Giredi ya 9

Switandati swa Maasesele

Hi swi tiva hi loko mudyondzi a:

- Tikuma a hlayela ku titsakisa na hi ku swi tsakela matsalwa yo hambana-hambana hi ku anama.
- Hlaya ni ku nyika xiviko xa leswi a swi hlayeke siku na siku.
- Hlamusela leswaku i matsalwa wahi a ma tsakelaka na leswaku hikokwalaho ka yini.
- Lemuka xikongomelo, ndhawu yo tirhisa ni vayingiseri va tsalwa:
  - Hikwalaho ka yini ri tsariwile?
  - Ri tsariwe rini?
  - A ri tsaleriwa vamani?
  - Xikongomelo xa mutsari a ku ri xihhi?
  - Xana a a langutela leswaku muhlayi a titwisa ku yini xana?
  - U kombisa nkoka wihi?
- Vula swo karhi mayelana ni ku fanela na mbuyelo bya vundzeni, thoni na muxaka wa ntivo-marito.
- Lemuka xivumbeko na xitayili xa tinxaka leto hambana-hambana ta matsalwa (xik. xitlhokovetselo, xinavetiso).

Giredi ya 7

Mbuyelo wo dyondza wa 3 ku ya mahlweni

KU HLAYA NI KU LANGUTISA

Mudyondzi u kota ku hlayela no langutisela ku kuma timhaka na ku tiphina, a hlamula hilaha swi faneleke na hi vuxoperi eka nkoka wa swa vuxongi, mfuwo na nyanyuko eka matsalwa.

Switandati swa Maasesele

Hi tiva leswi loko mudyondzi a:

- Hlamusela swihlawulekisi swa tinxaka to karhi ta matsalwa (xik. swithokovetselo, tinovhele, tiatikili ta nyuziphepha, swinavetiso).
- Hlamula hi vuxoperi eka tsalwa (xik. Xana ku na mhaka leyi nga tumbela ke? Ku na mahungu lama voyameleke tlhelo rin'we kumbe miehleketo-nkucetelo xana?).
- Lemuka ni ku veka ndlela leyi tsalwa ri endlaka leswaku a titwisa xiswona, a kombisa swilo leswi nga vanga matitwele yalawo, na ku swi fananisa na leswi van'wana va titwisaka xiswona ni ku hlamurisa xiswona eka tsalwa.
- Kota ku lemuka matirhiselo ya ririmi na vufanisi eka matsalwa ya swifaniso, lama tsariweke na ya swihangalasa-mahungunyingi a lemuka:
  - Ku pfuna ka tindlela leti tirhisiwaka ku tsala swihlayahlaya na mbuyelo wa swa nomo (xik. ku tlanga hi marito, muxaka wa ntivo-marito).

Giredi ya 8

Switandati swa Maasesele

Hi tiva leswi loko mudyondzi a:

- Kombisa vutilemukeri bya ku hambana endzeni ka rixaka rin'wana ni rin'wana ra tsalwa (mapapila yo hambana, switkovetselo swo hambana, swinavetiso swo hambana) ni maendlelo yo hambana eka nhloko-mhaka yo fana.
- Kanela hi kungu, swimunhuhatwa na mbangu eka swihungwana na tinovhele. Mutsari u swi kotise ku yini ku fikelela swikongomelo swa yena hi ku tirhisa ririmi ni vufanisi xana?
- Hlamula hi vuxoperi eka vutlhokovetseri na ku kanela hi matirhiselo ya ririmi na vufanisi ku fikelela ku pfuna ka swona.
- Hlamula hi vuxoperi eka matsalwa (xik. Xana ku na mhaka leyi nga tumbela ke? Ku na matsalwa lama voyameleke tlhelo rin'we ntsena kumbe miehleketo-nkucetelo?).
- Kanela ndlela leyi tsalwa ri endleke leswaku a titwisa xiswona, a pimanisa ni matitwele ya vadyondzi-kuloby.

Giredi ya 9

Switandati swa Maasesele

Hi tiva leswi loko mudyondzi a:

- Hlamusela vuxaka exikarhi ka xivumbeko xa tsalwa kumbe xitayili, na xikongomelo, vayingiseri na ndhawu yo tirhisa.
- Hlamusela swihlawulekisi swa tinxaka to hambana-hambana ta matsalwa (xik. xitlhokovetselo, tinovhele, tiatikili ta nyuziphepha, swinavetiso).
- Komba ku lemuka ku hambana exikarhi ka rixaka ro karhi ra tsalwa (xik. tinxaka to hambana-hambana ta mapapila, switlhokovetselo, tiburochara).
- Pimanisa maendlele yo hambana eka nhlokomhaka yo fana.

Giredi ya 7

Mbuyelo wo dyondza wa 3 ku ya mahlweni

KU HLAYA NI KU LANGUTISA

Mudyondzi u kota ku hlayela no langutisela ku kuma timhaka na ku tiphina, a hlamula hilaha swi faneleke na hi vuxoperi eka nkoka wa swa vuxongi, mfuwo na nyanyuko eka matsalwa.

Switandati swa Maasesele

Hi tiva leswi loko mudyondzi a:

- Leswi matsalwa yo voniwa kunene ya endlaka leswaku munhu a titwisa xiswona (xik. ku tirhisa muhlovo, ku hikahata na vukulu bya tsalwa, na matirhiselo ya ririmi hi ndlela leyi nga tolovelekangiki).
- Lavisisa leswi matsalwa ya endlaka leswaku munhu a titwisa xiswona mayelana ni swa mahanyele ya vanhu, swa matimu na swa mfuwo eka matsalwa swo fana na:
  - Matimu ya ririmi.
  - Vuxaka exikarhi ka vatsari va ndhuma na swa matimu ya vona.
  - Ku anama ka minkoka/swa risima eka mimfuwo.
  - Pima ni ku anakanya hi vuswikoti bya yena n'wini tani hi muhlayi.

Giredi ya 8

Switandati swa Maasesele

Hi tiva leswi loko mudyondzi a:

- Anakanya hi ku pfuna ka switirhisiwa swo karhi eka matsalwa ya swifaniso na yo tsariwa, a:
  - Lemuka ni ku kanela hi ku pfuna ka switirhisiwa swa matsalwa, swa swifaniso na swa mbulavulo.
  - Twisisa matsalele ya ntolovelo na swivumbeko swa matsalwa yo hambana-hambana na hilaha swi pfunaka hakona ku andlala matsalwa (xik. swiyenge na swivono eka ntlangu).
  - Anakanya hilaha matsalele lama ya ntolovelo ya kuceterisaka xiswona nhlawulo wa marito, swivulwa na xivumbeko.
  - Hlamula hi tlhelo ra xithekiniki ra matsalwa (xik. a xiya matirhisele ya marito, mahikahatele, mavumbelo ya swivulwa).
  - Xopela leswi vatsari na vafambisi va tirhisaka swivumbeko swa ririmi, switayili na tithekiniki to karhi ku aka ku pfuna ko karhi na ku kucetela muhlayi kumbe muhlaleri (xik. tithekiniki ta ku endla tifilimu).
  - Anakanya hi ku pfuna ka swifaniso eka matsalwa ku fana na ku tirhisa muhlovo, mahikahatele na sayizi ya matsalwa na matirhiselo ya ririmi hi ndlela yo ka yi nga tolovelekangi (xik. eka matsalwa ya swihangalasa-mahungu).
- Valanga matlhelo ya hanyele ra vanhu, matimu na mfuwo eka matsalwa, swo fana ni:
  - Matimu ya ririmi.
  - Ku veka vatsari va ndhuma eka nkarhi lowu faneleke wa matimu.

Giredi ya 9

Switandati swa Maasesele

Hi tiva leswi loko mudyondzi a:

- Tlhantlha na ku kanela kungu, swimunhuhatwa na mbangu eka switori na tinovhele (xik. Xana mutsari u swi fikelerisa ku yini leswi vahlayi va titwisaka xiswona, hi ku tirhisa ririmi na swifaniso?).
- Tlhantlha na ku kanela mikongomelo na swa risima leswi yi yimelaka swona.

Giredi ya 7

Mbuyelo wo dyondza wa 3 ku ya mahlweni

Switandati swa Maasesele

Switandati swa maasesele a swa ha yi emahlweni

KU HLAYA NI KU LANGUTISA

Mudyondzi u kota ku hlayela no langutisela ku kuma timhaka na ku tiphina, a hlamula hilaha swi faneleke na hi vuxoperi eka nkoka wa swa vuxongi, mfuwo na nyanyuko eka matsalwa.

Giredi ya 8

Giredi ya 9

Switandati swa Maasesele

Hi tiva leswi loko mudyondzi a:

- Ku hambana ka swa risima/minkoka ya mfuwo.
- Pima ni ku anakanya hi vuswikoti bya yena n'wini tani hi muhlayi.

Switandati swa Maasesele

Hi tiva leswi loko mudyondzi a:

- Hlamula eka vutlhokovetseri na ku hlamusela matirhisele ya ririmi na vufanisi ku fikelela leswi muhlayi a titwisaka xiswona.
- Hlamula hi vuxoperi eka matsalwa (xik. Xana ku na timhaka leti nga tumbela ke? Ku na mahungu lama voyameleke tlhelo rin'we kumbe miehleketo-nkucetelo xana?).
- Kanela hi leswi a titwiseke xiswona loko a hlaya tsalwa, a kombisa swilo leswi nga vanga matitwele yalawo, na ku fananisa leswi a swi kumeke ni matitwele ya van'wana.
- Tlhantlha matirhiselo ya switirhisiwa swo karhi eka matsalwa ya swifaniso na lama tsariweke, a:
  - Twisisa tindlela to hambana leti nga tirhisiwa ku vumba tsalwa (xik. Kavanyisa na mimbonakiso eka mintlangu, Kavanyoisa eka tinovhele, nsusumetela-kule (*zooming out*) eka tifulimu).
  - Tlhantlha ndlela leyi vatsari va tirhisaka xivumbeko, xitayili na tithekiniki ku vumba ku titwa ko karhi ivi a kucetela muhlayi na muhlaleri (xik. mbonela-kusuhi (*close-up*) eka tifulimu, swivumbeko leswo hambana swa vutlhokovetseri).

Giredi ya 7

**Mbuyelo wo dyondza wa 3
ku ya mahlweni**

Switandati swa Maasesele

Switandati swa maasesele a swa ha yi emahlweni

KU HLAYA NI KU LANGUTISA

Mudyondzi u kota ku hlayela no langutisela ku kuma timhaka na ku tiphina, a hlamula hilaha swi faneleke na hi vuxoperi eka nkoka wa swa vuxongi, mfuwo na nyanyuko eka matsalwa.

Giredi ya 8

Giredi ya 9

Switandati swa Maasesele

Switandati swa maasesele a swa ha yi emahlweni

Switandati swa Maasesele

Hi tiva leswi loko mudyondzi a:

- Ehleketisisa hilaha swivumbeko leswi swi kucetelaka hakona nhlawulo wa marito, swivulwa na maandlalele (*format*).
  - Hlahluva ni ku kombisa hilaha ku hambuka eka swivumbeko leswo toloveleka swi kucetelaka hakona muhlayi.
  - Kanela matlhelo ya vuthekiniki ya matsalwa (xik. ntlangu-marito, ntirhiso wa marito lama lombiweke eka rin'wana ririmi, ku hikahata, xivumbeko xa xivulwa).
  - Tlhantlha matitwele lama vangiwaka hi leswi voniwaka eka tsalwa (xik. muhlovo, mahikahatele, vukulu bya tsalwa; matirhiselo ya ririmi hi ndlela leyi nga tolovelekangiki).
  - Lemuka hilaha leswi tsariweke, mpfumawulo na swifaniso leswi fambaka na leswi nga yima swi hlanganaka ku vumba nhlamuselo.
- Tlhantlha mbuyelo wa swa mahanyelo ya vanhu, matimu ni mfuwo eka matsalwa hi ku xiya swo fana na:
    - Matimu ya ririmi.
    - Ririmi ra malembe lama nga hundza loko ri pimanisiwa na matsalwa ya ximanguva-lawa.
    - Ku hlanganisa vatsari va ndhuma ni matimu ya vona.
  - Tlhantlha ku hambana hi ndlela yo anama ka swa risima swa mimfuwo eka matsalwa.
  - Pimanisa ndlela leyi yena n'wini a hlamurisaka xiswona eka matsalwa na swiviko swa tibuku, tifulimi na mintlangu ya le ka Thelevhixini.

Giredi ya 7

**Mbuyelo wo dyondza wa 3
ku ya mahlweni**

Switandati swa Maasesele

Switandati swa maasesele a swa ha yi emahlweni

KU HLAYA NI KU LANGUTISA

Mudyondzi u kota ku hlayela no langutisela ku kuma timhaka na ku tiphina, a hlamula hilaha swi faneleke na hi vuxoperi eka nkoka wa swa vuxongi, mfuwo na

Giredi ya 8

Switandati swa Maasesele

Switandati swa maasesele a swa ha yi emahlweni

Giredi ya 9

Switandati swa Maasesele

Hi tiva leswi loko mudyondzi a:

- Hlahluva matsalwa hi vuxopaxopi na ku gayela hi vuswikoti bya yena n'wini tani hi muhlayi.

Giredi ya 7

Mbuyelo wo dyondza wa 4

KU TSALA

Mudyondzi u kota ku tsala matsalwa yo hambana ya timhaka na yo anakanya hi swikongomelo swo hambana-hambana.

Switandati swa Maasesele

Hi tiva leswi loko mudyondzi a:

- Tsala tinxaka to hambana-hambana ku tihlamusela:
  - Nyanyula muhlayi hi ku hlulukisa matsalwa yo anakanya (xik. xitsalwana xa ndzungulo na xo hlamusela, dayari, jenala, papila ra xinghana, min'wangulano, swithokovetselo, tinsimu).

- Tirhisa swiendlo no hlamusela, a kombisa swimunhuhatwa, a vumba mbangu na ku hlulukisa xihungwana eka vutsari byo tumbuluxa.

- Tsalatsala hi ndlela yo tihuhwela no tumbuluxa, ku hlamusela mianakanyo, miehleketo, na ntwiwa wa mbilu eka yena n'wini na le ka van'wana (xik. tikhathuni, na swithokovetselo swo koma swa misavu).

- Tsala matsalwa yo hambana-hambana ya timhaka ta ntiyiso ku koxometa timhaka hi ku:
  - Tirhisa swo voniwa na tidizayini (xik. tigrifu na matafula) lomu swi faneleke (xik. vumbhoni bya leswi voniweke, mapapila ya swivilelo).

- Humesa matsalwa ya swihangalasa-mahungunyngi (xik. swinavetiso na tiphositara).

Giredi ya 8

Switandati swa Maasesele

Hi tiva leswi loko mudyondzi a:

- Tsala matsalwa yo hambana-hambana ku tihlamusela:
  - Nyanyula muhlayi hi ku hluvukisa matsalwa yo anakanyiwa na yo paluxa matitwele (xik. switsalwana swa ndzungulo na swo hlamusela, n'wangulano, switlhokovetselo, tinsimu na mapapila).
- Hi ku tirhisa swiendlo no hlamusela, a paluxa swimunhuhatwa, a vumba mbangu na ku vumba xihungwana eka vutumbuluxi bya vutsari.
- Tsala hi vutumbuluxi ku andlala mianakanyo ya yena mayelana ni leswi a titwisaka xiswona (xik. mintlangu leyintshwa, marito ya tinsimu).
- Hlengeta miehleketo na timhaka to hambana eka matsalwa (xik. tiatikili ta timagazini na switsalwana swo katsa tinhloko-mhaka to hambana-hambana a tirhisa ririmi ra mafundzha).
- Tsala matsalwa yo hambana-hambana ku hundzisa timhaka hi ku:
  - Tirhisa swo voniwa na swo dizayiniwa (tigirafu na matafula) lomu swi faneleke (xik. xiviko xa vumbhoni, papila ra swivilelo na ra le ka vahangalasi va mahungu).

Giredi ya 9

Switandati swa Maasesele

Hi tiva leswi loko mudyondzi a:

- Tsala tinxaka to hambana-hambana ta matsalwa ku tihlamusela hi ku:
  - Nyanyula muhlayi hi ku hluvukisa matsalwa ya vuanakanyi na yo tihlamusela (xik. xitsalwana xa ndzungulo na xo hlamusela, dayari, jenala, papila ra xinghana, min'-wangulano, switlhokovetselo, tinsimu).
- Nyanyula muhlayi hi ku vumba miehleketo/maendlelo yo ka ya nga tolovelekangi ya nchumu lowu tivekaka (xik. Ku pfuxeta mitsheketo, ku tlhelerisa vonelo ra xitlilapisi).
- Hi ku tirhisa swiendlo, n'wangulano no hlamusela, a paluxa swimunhuhatwa, sungula mbangu na ku vumba xihungwana eka vusunguri bya vutsari ni ku tsalatsala hi ndlela yo tumbuluxa.
- Hlengeta miehleketo na timhaka to hambana-hambana to huma eka tiatikili ta timagazini na switsalwana swo hlamusela hi ku tirhisa mavulavulele lama faneleke na thoni leyinene.
- Tsala matsalwa yo hambana-hambana ku hundzisa timhaka ta ntiyiso, a:
  - Tirhisa swifaniso na tidizayini leti faneleke (xik. imeyili, fekisi, memorandum, vumbhoni bya leswi voniweke, swiviko swa le ka nyuziphepha, curriculum vitae, ajenda na makanelwa ya nhlengetano).

Giredi ya 7

Mbuyelo wo dyondza wa 4 ku ya mahlweni

KU TSALA

Mudyondzi u kota ku tsala matsalwa yo hambana ya timhaka na yo anakanya hi swikongomelo swo hambana-hambana.

Switandati swa Maasesele

Hi tiva leswi loko mudyondzi a:

- Tsala swiviko leswi nga ringanela no ka swi nga kuceteriwangi hi matitwele ya munhu (xik. nhlahluvo wa tibuku, swiviko swa mbalango (tinhloko-mhaka ti fanele ku katsa mbangu na vundzeni bya Swiyenge swin'wana swo dyondza).

- Landzelela magoza yo tsala (*writing process*) loko va tirhana na tinxaka hinkwato ta matsalwa, a:
  - Hluvukisa miehleketo hi ku bubutsa byongo (*brainstorming*), ku tirhisa mimepe ya miehleketo, tichati to longoloxa na minxaxamelo ya swilo.

- Tirhisa vutivi lebyi hluvukaka bya matsalwa man'wana tani hi modlele (xikombiso) ya leswi va swi tsalaka.

- Hluvukisa nhloko-mhaka hi ku hlawula timhaka leti faneleke ku suka eka swihlovo swo hambana-hambana.

- Humesa mimpfapfarhuto leyi yaka yi tika.

Giredi ya 8

Switandati swa Maasesele

Hi tiva leswi loko mudyondzi a:

- Tsala swiviko swo ringanela na swo langutisa matlhelo hinkwawo ya timhaka leti tlhonthlaka miehleketo ku fana na HIV/AIDS, timhaka ta mbangu, xiviko xa vulavisisi eka minongonoko yo dyondza hinkwayo (xik. Ndzungulo wa mhangu yo karhi, xiviko xa mbalango eka minongonoko yo dyondza hinkwayo).
- Humesa matsalwa ya swihangalasa - mahungunyingi (xik. tiburochara na tiphositara).
- Landzelela magoza yo tsala (*process writing*) loko a tirhana na tinxaka hinkwato ta matsalwa hi ku:
  - Hluvukisa miehleketo hi ku bubutsa byongo (*brainstorming*), ku tirhisa mimepe ya miehleketo, tichati to longoloxa na minxaxamelo ya swilo.
- Kunguhata no hluvukisa nhloko-mhaka hi ku hlawula timhaka leti faneleke no veketela miehleketo kahle endzhaku ko tirhisa swihlovo leswi faneleke.
- Tirhisa vutivi lebyi hluvukaka bya matsalwa man'wana tani hi modlele (xikombiso) ya leswi a swi tsalaka.
- Humesa mimpfapfarhuto leyi yaka yi tika.

Giredi ya 9

Switandati swa Maasesele

Hi tiva leswi loko mudyondzi a:

- Tsala swiviko leswi nga ringanela, leswi kombaka mavonele yo anama hi timhaka to tlhonthlaka ku fana na ta HIV/AIDS na ta mbangu (xik. nhlahluvo wa buku kumbe filimi, swiviko swa mbalango eka Swiyenge swo Dyondza hinkwaswo).
- Hundzuluxa timhaka hi ku tiveka hi ndlela ya swifaniso tani hi swinavetiso na tiphositara (ku katsa ni matafula na tigirafu laha swi faneleke).
- Landzelela magoza yo tsala (*process writing*) loko a tirhana na tinxaka hinkwato ta matsalwa hi ku:
  - Hluvukisa miehleketo hi ku bubutsa byongo (*brainstorming*), ku tirhisa mimepe ya miehleketo, tichati to longoloxa na nxaxamelo wa swilo.
- Tirhisa vutivi byo anama bya matsalwa man'wana tani hi modlele (xikombiso) ya leswi a swi tsalaka.
- Komba vuswikoti byo humesa mimpfapfarhuto leyi yaka yi tika.

Giredi ya 7

Mbuyelo wo dyondza wa 4 ku ya mahlweni

KU TSALA

Mudyondzi u kota ku tsala matsalwa yo hambana ya timhaka na yo anakanya hi swikongomelo swo hambana-hambana.

Switandati swa Maasesele

Hi tiva leswi loko mudyondzi a:

- Anakanya leswi tsalwa ri nga ta khomisa xiswona muhlayi ivi a ri pfluxeta hi tlhelo ra xitayi, xivumbeko na nkala-hoxeko.
- (Eka mpfluxeto) susa vonele ro voyamela etlhelo rin'we na ro ambala titlilapisi.
- Pfluxeta, a hlela na ku xopela a lulamisa swihoxo eka matsalwa ya yena n'wini na ya van'wana.
- Kombisa ku hatla a khumbeka loko swi ta eka timfanelo ni matwelo ya van'wana loko va ri karhi va tirha, a tlhela a tiyisa matshalatshala ya vona.
- Vumba xitayili xa yena n'wini hi ku hlela hi vuxoperi ntirho wa yena n'wini ni wa van'wana.
- Humesa ntirho wo hetelela ni ku anakanya hi wona.
- Kombisa vutivi bya matlhelo lama landzelaka ya ririmi ku ya hi laha ya tirhisiwaka kona, a:
  - Peleta marito lama tirhisiwaka ngopfu (xik. vumba minxaxamelo ya yena n'wini ya swilo, a tirhisa xihlamusela-marito na tinhlamuselo ta marito leti humaka eka tikhompyuta).

Giredi ya 8

Switandati swa Maasesele

Hi tiva leswi loko mudyondzi a:

- Anakanya leswi tsalwa ri nga ta khomisa xiswona muhlayi swi pfuxetiwa hi tlhelo ra xitayi, xivumbeko na nkala-hoxeko.
- Eka mpfuxeto, va susa vonele ro voyamela etlhelo rin'we na ro ambala titlilapisi.
- Pfuxeta, a hlela na ku xopela no lulamisa swihoxo eka matsalwa ya yena n'wini na ya van'wana.
- Kombisa ku hatla a khumbeka eka timfanelo ni matwelo ya van'wana loko va ri karhi va tirha na ku tiyisa matshalatshala ya vona.
- Vumba xitayili xa yena n'wini hi ku hlela hi vuxoperi eka ntirho wa yena ni wa van'wana.
- Humesa ntirho wo hetelela ni ku anakanya hi wona.
- Kombisa vutivi bya matlhelo lama landzelaka ya ririmi ku ya hilaha ya tirhisiwaka hakona hi ku:
  - Peleta marito lama tirhisiwaka ngopfu, a:
  - Vumba minxaxamelo ya yena n'wini ya swilo.
  - Tirhisa xihlamusela-marito na tinhlamuselo ta marito leti humaka eka tikhompyuta.
  - Dyondza marito ya mapeletwana-nyingi.

Giredi ya 9

Switandati swa Maasesele

Hi tiva leswi loko mudyondzi a:

- Anakanya leswi tsalwa ri nga ta khomisa xiswona muhlayi swi pfuxetiwa hi tlhelo ra xitayi, xivumbeko na nkala-hoxeko.
- Eka mpfuxeto, a susa vonele ro voyamela etlhelo rin'we na ro ambala titlilapisi.
- Pfuxeta, a hlela na ku xopela no lulamisa swihoxo eka matsalwa ya yena n'wini na ya van'wana.
- Kombisa ku khumbeka hi ku hatlisa eka timfanelo ni matwelo ya van'wana loko va ri karhi va tirha na ku tiyisa matshalatshala ya vona.
- Vumba xitayili xa yena n'wini hi ku hlela hi vuxoperi eka ntirho wa yena ni wa van'wana.
- Humesa ntirho wo hetelela ni ku anakanya hi wona.
- Kombisa vutivi bya matlhelo lama landzelaka ya ririmi ku ya hilaha ya tirhisiwaka hakona, a:
  - Peleta marito lama tirhisiwaka ngopfu yo huma eka Swiyenge swo hambana swo Dyondza:
    - ▶ Tivumbela nxaxamelo wa yena n'wini wa ku peleta marito.
    - ▶ Tirhisa xihlamusela-marito na tinhlamuselo ta marito leti humaka eka tikhompyuta, a valanga vuxokoxoko na ku hluvuka ka marito.
    - ▶ Ya emahlweni ni ku dyondza marito yo nonon'hwa ya mapeletwana-nyingi.

Giredi ya 7

Mbuyelo wo dyondza wa 4 ku ya mahlweni

KU TSALA

Mudyondzi u kota ku tsala matsalwa yo hambana ya timhaka na yo anakanya hi swikongomelo swo hambana-hambana.

Switandati swa Maasesele

Hi tiva leswi loko mudyondzi a:

- Kurisa vutivi bya mavumbelo ya marito (xik. swirhangi na swilandzi).
- Kurisa ntivo-marito siku na siku - a va ni xihlamusela-marito xa yena n'wini, ngopfu-ngopfu eka marito lama angarhaka Kharikhulamu.
- Tirha hi mintlawa ya marito (xik. mahlawuri, maengeteri).
- Hundzuluxa xivumbeko xa rito (xik. riviti ri ya eka riendli).
- Tirhisa marito lama hlanganaka na man'wana na ku hlanganisa swivulwa na tindzimana (xik. mahlanganisi, switwananisi).
- Kombisa vulemuki bya vuxoperi bya ririmi (xik. ku tirhisa n'wina ematshanwini ya wena ku komba xichavo).

Giredi ya 8

Switandati swa Maasesele

Hi tiva leswi loko mudyondzi a:

- Kurisa ntivo-marito siku na siku - a hlayisa xihalmusela-marito xa yena n'wini, ngopfu-ngopfu xa marito lama humaka eka kharikhulamu hi ku angarhela.
- Tirhisa marito lama hlanganaka na man'wana na ku hlanganisa swivulwa na tindzimana (xik. mahlanganisi, switwananisi).
- Kombisa vulemuki bya vuxoperi bya ririmi (xik. ku tirhisa n'wina ematshanwini ya wena ku komba xichavo).
- Tirhisa tindlela to hambana-hambana to vumba marito (xik. maengeteri ya huma eka mahlawuri).
- Tirhisa swikhavisa-ririmi leswi faneleke loko a tsala.

Giredi ya 9

Switandati swa Maasesele

Hi tiva leswi loko mudyondzi a:

- Kurisa ntivo-marito siku na siku, a:
  - Va na xihlamusela-marito xa yena n'wini, ngopfu-ngopfu eka marito lama angarhaka Kharikhulamu.
  - Tirhisa ntivo-marito lowu engeteriweke ku papalata ku vuyelela marito ku tlula mpimo.
- Kota ku lemuka nhlamuselo yo kongoma (denotative), yo tumbela (connotative), Nhlamuselo yo engetela (implied) na nhlamuselo-nyingi.
- Kombisa ku twisisa nhlamuselo na xitayili hi ku tirhisa swikhavisa-ririmi leswi faneleke.
- Tirhisa matheme lama kombaka ku kurisa maehleketetele yo karhi (xik. hambi swi ri tano, hikokwalaho, ku yisa emahlweni).

Giredi ya 7

Mbuyelo wo dyondza wa 4 ku ya mahlweni

KU TSALA

Mudyondzi u kota ku tsala matsalwa yo hambana ya timhaka na yo anakanya hi swikongomelo swo hambana-hambana.

Switandati swa Maasesele

Hi tiva leswi loko mudyondzi a:

- Tirhisa mahikahatele ku veka nhlamuselo erivaleni (xik. hefemulo, switshaho).
- Tirhisa swivulwana-nandza leswi faneleke.
- Humelerisa erivaleni swivulwa leswi kakanisaka, leswi nga vaka na tinhlamuselo to tala (xik. ku hlaya ka vakhegulu swa karhata).
- Tirhisa swivulwa swo hambana-hambana hi malehele na muxaka.

- Tirhisa riendli ra xitwisiwo na ra kombiso hi xikongomelo xo karhi.
- Hundzula-hundzula nkarhi wa riendli hi ntiyiseko na lomu swi faneleke.
- Lemuka marito lama nga tinhloko-mhaka ta tindzimana na ku kombisa miehleketo-nkulu.

Giredi ya 8

Switandati swa Maasesele

Hi tiva leswi loko mudyondzi a:

- Tirhisa mahikahatele hi ku anama ku veka erivaleni nhlamuselo (xik. hiko-hefemulo, hikombirhi).
- Ehleketa hi ku tirhisa swivulwana-nandza.
- Tirhisa swivulwa swo hambana-hambana hi malehele na muxaka a ri karhi a lemuka laha a faneleke ku tirhisa swivulwa swo koma no kongoma.
- Valanga tindlela leto hambana to tirhisa riendli ku kucetela nhlamuselo (xik. ku tirhisa xitwisiwo eka matsalwa ya xisayense).
- Tirhisa mahlayele yo hambana ku komba nkumbetelo no ehleketelela (xik. Loko a ndzi ri lonkulunyana...).

Giredi ya 9

Switandati swa Maasesele

Hi tiva leswi loko mudyondzi a:

- Tirhisa mahikahatele hi ku anama ka wona ku veka erivaleni nhlamuselo xik. switshaho, ti-italiki (ku voyamisa).
- Hlahluva nhlamuselo, ku twisiseka na matshamele ya swivulwa-mpfilungano eka leswi a swi tsaleke hi yexe.
- Tirhisa swivulwa swo hambana-hambana hi malehele na muxaka.
- Valanga tindlela to hambana to tirhisa riendli ku kucetela nhlamuselo (xik. hlayelo ra kombiso na rhavi ra xitiwisiwo).
- Tirhisa minkarhi ya riendli ku ncinca xipakaniso (xik. nkarhi wa sweswi ku komba swiendleko swa sweswi).
- Tirhisa mahlayelo yo hambana ku anakanya na ku kumbetela (xik. “Loko a ndzi ri wena, a ndzi ta...”).
- Valanga hilaha masivi, maengeteri na mahlanganisi ya nga paluxaka ni ku tiyisisa nhlamuselo endzeni na le xikarhi ka tindzimana eka tinxaka to hambana-hambana ta matsalwa.

Giredi ya 7

Mbuyelo wo dyondza wa 4 ku ya mahlweni

KU TSALA

Mudyondzi u kota ku tsala matsalwa yo hambana ya timhaka na yo anakanya hi swikongomelo swo hambana-hambana.

Switandati swa Maasesele

Hi tiva leswi loko mudyondzi a:

- Tirhisa masivi na mahlanganisi ku hlanganisa tindzimana.
- Hlawula vuvulavuri na ntivo-marito lama faneleke muxaka wa tsalwa (xik. eka swileriso, eka magoza, a tirhisa ndzeriso ni marito yo hlanganisa ku longoloxa timhaka (xik. sungula u teka matandza u ma fayela exibiyeni, ivi hi ku tirhisa foroko u ma hakasela).

Giredi ya 8

Switandati swa Maasesele

Hi tiva leswi loko mudyondzi a:

- Tirhisa masivi na mahlanganisi ku hlanganisa tindzimana leti nga hundza.
- Hlawula vuvulavuri na ntivo-marito lama faneleke muxaka wa tsalwa (xik. loko a hlamusela maendlekele ya swo karhi, a tirhisa fumiwo ku veka nchumu lowu hlamuseriwaka eka ndhawu ya nhloko-mhaka: “Nsuku wu ceriwa eAfrika-Dzonga”).

Giredi ya 9

Switandati swa Maasesele

Hi tiva leswi loko mudyondzi a:

- Hangalasa tsalwa ro hetelela hi ku kongomisa tshikelelo eka angarhelo wo tika wa swiphameriwa ni leswi lulamisiweke.

Giredi ya 7

Mbuyelo wo dyondza wa 5

KU EHLEKETA NO EHLEKETISISA

Mudyondzi u kota ku tirhisa ririmi ku ehleketa no ehleketisisa, a fikelela, a khedzakheza ni ku tirhisa timhaka ku dyondza.

Switandati swa Maasesele

Hi tiva leswi loko mudyondzi a:

- Tirhisa ririmi ku ehleketa no ehleketisisa:
  - Hlengeleta no hlawula miehleketo na ku swi veketela hi xivumbeko lexi faneleke (xik. nxaxamelo wa swilo).
  - Yingisela, a hlaya, a langutisa na ku xaxameta mahungu-nkulu ya matsalwa (xik. ku tsala tinotsi, ku katsakanya).
  - Hundzuluxela mahungu ku suka eka ririmi rin'wana ku ya eka rin'wana.
  - Longoloxa timhaka hi ndlela leyinene (xik. ku ya hi nkarhi/nkoka).
  - Fananisa miehleketo/mavonele yo hambana na ku kombisa ku hambana ni ku yelana.

Giredi ya 8

Switandati swa Maasesele

Hi tiva leswi loko mudyondzi a:

- Valanga, a hluta no gayela timhaka (*process*), a:
  - Lava ni ku kuma timhaka eka swihlovo swo hambana-hambana (xik. rhadiyo, inthanete, matsalwa yo tsariwa yo huma etilayiburari, leyi tirhisaka Dewey Classification System, timhaka leti nga ka bibliyogirafi, switandzhaku na swikombo).
  - Ringetela tindlela leto hambana-hambana to teka no endla tinotsi (xik. ku teka tinotsi eka tindhawu to hambana, a tirhisa minkomiso ku engetela rivilo).
  - Tsavula na ku gayela no hluta timhaka a tirhisa vuswikoti bya yena byo yingisela, byo hlaya, na byo langutisa.
  - Hundzuluxela timhaka ku suka eka ririmi ro karhi ku ya eka rin'wana.

Giredi ya 9

Switandati swa Maasesele

Hi tiva leswi loko mudyondzi a:

- Valanga hi endlelo ro hluta no gayela timhaka (*process*) hi ku:
  - Hluvukisa maendlelo yo yisa emahlweni ku kuma, ku kambela na ku humesa timhaka leti faneleke (xik. ku tirhisa swihlovo swa vutivi swo fana na imeyili, tibuku-swihlovo, swi hangalasa-mahungunyingi swa elekithironiki).
  - Hluvukisa vuswikoti byo teka no endla tinotsi (xik. ku longoloxa, ku ntlawahata no veketela kahle timhaka).
  - Hlengeleta timhaka na ku ti katsakanya ku suka ka swihlovo swo hambana.
  - Lemuka loko xivulavuri kumbe xihlovo xa timhaka xi nga twisiseki hikuva xi ri ni tinhlamuselo timbiri, xi tirhisa timhaka hi ndlela yo ka yi nga ri yona kumbe ku vula swilo leswi nga hava ntiyiso kumbe vuseketeri.
  - Hundzuluxela timhaka ku suka eka ririmi rin'wana ku ya eka rin'wana.
  - Kambela nkoka na nkala-hoxeko wa timhaka eka matsalwa ya yena n'wini.

Giredi ya 7

Mbuyelo wo dyondza wa 5 ku ya mahlweni

KU EHLEKETA NO EHLEKETISISA

Mudyondzi u kota ku tirhisa ririmi ku ehleketa no ehleketisisa, a fikelela, a khedzakheza ni ku tirhisa timhaka ku dyondza.

Switandati swa Maasesele

Hi tiva leswi loko mudyondzi a:

- Ehleketisisa hi ku:
  - Tlhelela eka nhlamuselo leyi nga ka yi nga kumekangi eka tsalwa, ku huma ni nhlamuselo na ku hlamusela xikongomelo xa mutsari hi ku hlamusela matsalwa yo tsariwa, yo voniwa, yo yingisela (xik. hikokwalaho ka yini mutsari a vula leswi?).
  - Hlamusela xivangelo na makumu (xik. leswi swi humelela hikuva...).
  - Hlamusela na ku vumba mavonelo ya yena n'wini hi ndlela leyi twisisekaka.
  - Seketela miehleketo hi ku tirhisa tinhlayo na vumbhoni byin'wana.
  - Nyika mbulavulo lowu lulamisiweke kumbe a tsala tsalwa leri nga na manghenelo lamanene, ri vumbiweke kahle na ku va na mahetelele lama khorwisaka.

Giredi ya 8

Switandati swa Maasesele

Hi tiva leswi loko mudyondzi a:

- Ehleketisisa hi ku:
  - Katsakanya timhaka kumbe miehleketo hi ku hlawula, ku angarhelisa, ku ntlawahata no hlela.
  - Hlamusela no kanela xivangelo na makumu (xik. leswi swi humelela hikuva...).
  - Paluxa no hlamusela timhaka ta ntiyiso.
  - Paluxa no hlamusela mboyamela-thelo-rin'we na mavonele yo kuceteriwa.
  - Nyika mavonele yo kanetana ni ya van'wana a tlhela a seketela (xik. A ndzi yimi na swona hikuva... naswona ndzi seketela hi ku ri...).
  - Vutisa swivutiso no tirhisa ku ehleketelela ku ntshunxa swiphiquo no antswisa ku ehleketa hi timhaka to pfilungana, miehleketo na leswi a titwisaka xiswona (xik. timhaka ta timfanelo ta vumunhu, timhaka ta swa mbangu).

Giredi ya 9

Switandati swa Maasesele

Hi tiva leswi loko mudyondzi a:

- Ehleketisisa hi ku:
  - Lemuka nongonoko wa miehleketo eka tinxaka to hambana-hambana ta matsalwa.
  - Hlahluva xivangelo na makumu hi vuenti.
- Vumba ni ku tirhisa nkanetano hi ndlela leyi yi endlaka leswaku:
  - Swi landzelela nongonoko wo karhi lowu twisisekaka eka muhlayi/muyingiseri.
  - Yimela tinhlamulo na nkaneto.
  - Tirhisa timhaka-nkulu na mahlamuselelo ya tinhlayo hi vutitshembi lebyikulu.
  - Tirhisa swivutiso, timhaka leti humaka eka tsalwa na ntlhantlho ku vumba miehleketo ya vuxoperi ku lulamisa no ololoxa swiphiquo.

Giredi ya 7

Mbuyelo wo dyondza wa 5 ku ya mahlweni

KU EHLEKETA NO EHLEKETISISA

Mudyondzi u kota ku tirhisa ririmi ku ehleketa no ehleketsisa, a fikelela, a khedzakheza ni ku tirhisa timhaka ku dyondza.

Switandati swa Maasesele

Hi tiva leswi loko mudyondzi a:

- Lavisisa no valanga hi ku:
  - Vutisa miehleketo na mianakanyo yo huma eka Kharikhulamu hi ku angarhela.
  - Pima matlhelo hi ku endla xiboho xa leswaku hi xihi eka leswimbirhi xi nga xona nhlawulo wo antswa.
  - Tirhisa swivumbeko swa ririmi ku hlamusela miehleketo leyi yi pfilunganeke (xik. ku tirhisa swipimelo: loko ngi swihlovo a swi avanyisiwe kahle, a hi ta va na vugevenga byitsongo).
  - Tirhisana na van'wana ku lulamisa swiphiso na ku huma na mhaka.
  - Hundzuluxa ndlela yo andlala timhaka (xik. ku suka eka girafu ku ya eka ku tsala).

Giredi ya 8

Giredi ya 9

Switandati swa Maasesele

Hi tiva leswi loko mudyondzi a:

- Lavisisa no valanga hi ku:
  - Vutisa swivutiso swo pfilungana mayelana ni timhaka ta tiko (xik. ku ba vadyondzi exikolweni).
  - Pima matlhelo hi ku endla xiboho xa leswaku hi xihi eka leswimbirhi xi nga xona nhlawulo wo antswa.
  - Tirhisa swivumbeko swa ririmi ku hlamusela miehleketo leyi yi tikisiweke (xik. ku suka eka swivulwa-n'we ku ya eka swivulwa-mpfilungano).
  - Endla mbalango lowu angarhaka kharikhulamu a ri yexe.
  - Ku ya hi swilaveko swa ntirho, a ringetela maendlelo yo hambana ya nkunguhato, ntirho wo rhanga, ku hlela na mpfuxeto.

Switandati swa Maasesele

Hi tiva leswi loko mudyondzi a:

- Lavisisa na ku valanga hi ku:
  - Yisa emahlweni ku vutisa na ku pima matlhelo.
  - Kurisa ntivo wa vuvulavuri ku engetelela ku nonon'hwa ka miehleketo (xik. Ku hlahlwa swivulwa na swivulwana-hava swo hambana-hambana).
  - Tirhisa tifomete to hambana ku kunguhata, lulamisa, ku hlela na ku vika matsalwa.
  - Anakanya hi mavonele yo hambana loko a hlamusela matsalwa (xik. miehleketo ya van'wana).

Giredi ya 7

Mbuyelo wo dyondza wa 5 ku ya mahlweni

KU EHLEKETA NO EHLEKETISISA
Mudyondzi u kota ku tirhisa ririmi ku ehleketa no ehleketsisa, a fikelela, a khedzakheza ni ku tirhisa timhaka ku dyondza.

Switandati swa Maasesele

Hi tiva leswi loko mudyondzi a:

- Ehleketa hi ndlela ya vutumbuluxi hi ku:
  - Langutisisa, ku vhumba, ku lorha, ku tshikelela leswaku ku va ni ku twisiseka.
  - Tirhisa ku tsala ku kurisa miehleketo (xik. jenala, ku tirhisa tindlela to bubutsa byongo, mimepe ya miehleketo).
  - Ehleketa hi swo hambana a swi tirhisa hi vutumbuluxi. (xik. Anakanyela ku hambana ka ntokoto, mfuwo, ntsakelo, na leswi swi nga tirhisisiwaka xiswona).
  - Tirhisa ririmi ro angarhela Kharikhulamu ku ololoxa swiphiko (xik. ku cinca-cinca ririmi loko munhu a ri karhi a vulavula).
  - Fananisa leswi tindzimi to hambana ti hlamuserisaka xiswona matheme eka Swiyenge swo hambana swo dyondza na ku vumba nhlanganiso ku pfuna ku twisisa na ku pfuna eka ku ololoxa swiphiko.

Giredi ya 8

Switandati swa Maasesele

Hi tiva leswi loko mudyondzi a:

- Ehleketa hi ndlela ya vutumbuluxi, a:
  - Hluvukisa vuswikoti byo anama hi ku tirhisa tindlela to hambana-hambana to hlaya (xik. a hluvukisa ku hlaya hi rivilo ku kuma mongo, ku hlaya hi rivilo ro xopela swo karhi, na vuswikoti byo hlaya hi vukheta).
  - Kambisisa hilaha vatsari va cinca-cincaka matsalele ku fanela swilaveko swa vona.
  - Anakanya hi leswi swi nga kotekaka kumbe leswi swi nga endliwaka ematshan'wini ya swo karhi ku kurisa miehleketo (nkumbetelo na vupimanisi).
  - Tsala hi ku ringetela ku kambisisa miehleketo, ntlhaveko/nyanyuko na ntokoto wo anakanya.
  - Ringetela hi mbuyelo wo tirhisa swo voniwa na mimpfumawulo eka tinxaka to hambana ta matsalwa (xik. swinavetiso).
  - Fananisa leswi tindzimi to hambana ti hlamuserisaka xiswona marito eka Swiyenge swo hambana swo dyondza na ku vumba nhlanganiso ku pfuna ku twisisa na ku pfuna eka ku ololoxa swiphiqu.

Giredi ya 9

Switandati swa Maasesele

Hi tiva leswi loko mudyondzi a:

- Ku ehleketa hi vutumbuluxi hi ku:
  - Ringetela swivumbeko swo hambana-hambana swa swivulwa eka vutsari na matsalwa yo boxa timhaka-nkulu (xik. ku hundzuluxa matshamelo ya marito ku tshikelela mhaka).
  - Ehleketa swikotekoteko na ncinceko na tindlela tin'wana ku kurisa miehleketo (kumbetela).
  - Nyanyula muhlayi hi ku vumba mianakanyo ya maendlele ya minchumu leyi tiviwaka.
  - Hundzula vonele hi ku cinca xiyimo lexi toloveriweke loko va tlanga ntlangu.
  - Yelanisa leswi tindzimi to hambana ti hlamuserisaka xiswona timhaka eka Swiyenge swo dyondza swo hambana-hambana na ku vumba nhlanganiso ku pfuna ku twisisa na ku pfuna eka ku ololoxa swiphiqu.

Giredi ya 7

Mbuyelo wo dyondza wa 5 ku ya mahlweni

KU EHLEKETA NO EHLEKETISISA

Mudyondzi u kota ku tirhisa ririmi ku ehleketa no ehlekētisisa, a fikelela, a khedzakheza ni ku tirhisa timhaka ku dyondza.

Switandati swa Maasesele

Hi tiva leswi loko mudyondzi a:

- Xopaxopa na ku pima nkoka hi ku:
  - Ehlekētisisa hi vuxoperi hi ku nyikana miehleketo na ku fananisa vonene na van'wana.
  - Hlahluva vundzeni, leswinene na ku tsandzeka ka tsalwa na ku nyika nhlamulo leyi twisisekaka leyi gayeriweke.
  - Twisisa na ku tirhisa marito yo fananisa (xik. Hi ndlela yaleyo ...Hakanyingi...).
  - Kambela ntirho hi ku avelana na vayingiseri lava ku kongomiweke vona ivi a wu antswisa.
  - Gayela leswi a swi tweke ku vutisa swivutiso na ku kanetana ni mavonele lama nyikiweke.
  - Pfumelela mavonelo ya van'wana, a seketela ya yena mavonele ni ku ya lulamisa lomu swi faneleke.

- Katsakanya hi ku:
  - Pima nkoka wa leswi a nga hoxa xandla eka swona na ku swi fananisa na ntirho wa van'wana.
  - Hlawula swihlawulekisi swa nkoka ku tlula swa van'wana hinkwaswo na ku hlanganisa miehleketo ya swirho swa ntlawa hinkwayo yi vumba nchumu wun'we.
  - Tirha eka tiphurojeke leti angarhaka Swiyenge swo Dyondza ivi a humesa phurojeke ya nkatsakanyo

Giredi ya 8

Switandati swa Maasesele

Hi tiva leswi loko mudyondzi a:

- Ku xopaxopa na ku pima nkoka hi ku:
  - Hlamula hilaha swi faneleke eka miehleketo na vonele ra van'wana hi timhaka ta nkoka to fana na ta xihlawuhlawa ku ya hi muhlovo, rimbewu, timhaka ta mbangu, ku xixima na ku tiyisela.
  - Ehleketa hi muhlayi, a hlaya ntirho nakambe a pfuxeta xitayili, xivumbeko na nka-hoxeko.
  - Gayela hi hi leswi a nga swi twa, a vutisa swivutiso leswi tlhonthaka a kanetana ni mavonele lama nyikiweke.
  - Pfumelela mavonelo ya van'wana, a seketela ya yena mavonele ni ku ya lulamisa lomu swi faneleke.
  - Ehleketa ni ku gayela hi nhluvukiso wa vuswikoti byo va xivulavuri, muyingiseri na mutsari eka tindhawu to hambana-hambana, a paluxa leswi lavaka ku antswisiwa.
  - Ehleketa hi matimba ya munhu un'wana ni un'wana mayelana ni ku va a nghenisa xandla eka migingiriko a lemuka swivandla swo tihluvukisa.
- Katsakanya hi ku:
  - Teka xiavo eka mimbiko ya ntlawa laha matshalatshala ya un'wana ni un'wana ya tekiwaka ya ri ya nkoka.
  - Tirhisa vutivi lebyi humaka eka Xiyenge xo karhi xa Dyondza ku antswisa leswi endliwaka eka xin'wana ku humesa xikumiwa lexi nga katsakanyiwa.

Giredi ya 9

Switandati swa Maasesele

Hi tiva leswi loko mudyondzi a:

- Hlahluva na ku kambela hi ku:
  - Kambela ku tshembeka na ku tirhiseka ka timhaka ku suka eka ku tsala ku ya eka swihlovo swa swihangalasa- mahungunyengi eka swilo (xik. timhaka leti humelelaka sweswi).
  - Tihlahluva vutshila byo hlaya, byo tsala, byo yingisela hi vuxoperi, maendlelo ya ntolovelo na ntokoto, va lemuka leswi kotiwaka ngopfu na tindhawu leti faneleke ku hluvukisiwa.
  - Pfuxeta switayili, swivumbeko na nkala-hoxeko wa matsalwa.
  - Anakanya hi ndlela yo lava ku vutisa swivutiso swa vuxoperi na mavonele eka leswi swi voniwaka/twiwaka/hlayiwaka.
  - Seketela mavonele ya yena n'wini hi ku seketela hi vumbhoni no hundzuluxa lomu swi faneleke na mavonelo ya van'wana.
- Katsakanya hi ku:
  - Antswisa leswi a swi tsaleke hi ku pfuxeta na ku hlela.
  - Anakanya hi makambebele ya tintangha ni ntlawa na ku pfumela ku antswisa ku ringanyeta ka van'wana.
  - Tirhisa vutivi bya xiyimo xa le henhla byo tirhisa swo huma eka Swiyenge swin'wana swo Dyondza ku kurisa ni ku humelerisa mihandzu leyi katsakanyiweke.

Giredi ya 7

Mbuyelo wo dyondza wa 5 ku ya mahlweni

KU EHLEKETA NO EHLEKETISISA

Mudyondzi u kota ku tirhisa ririmi ku ehleketa no ehleketisisa, a fikelela, a khedzakheza ni ku tirhisa timhaka ku dyondza.

Switandati swa Maasesele

Hi tiva leswi loko mudyondzi a:

- Tirhisa ririmi ku humelerisa:
  - Humerisa leswi u swi tivaka na leswi u swi tweke ivi u vutisa swivutiso swa xiyimo xa le henhla.
  - Ivi u humelerisa vuswikoti bya wena n'wini tani hi xivulavuri, muyingiseri na mutsari eka leswi u switivaka, ivi u hlawula swiphemu swo karhi ku swi hluvukisa.
  - Humelerisa vuswikoti bya un'wana na un'wana tani hi muhoxa xandla eka migingiriko ya mitlawani ni ku hlawula swiyenge swo karhi ku endlela ku swi hluvukisa.

Giredi ya 8

Switandati swa Maasesele

Hi tiva leswi loko mudyondzi a:

- Tirhisa ririmi ku humelerisa:
  - Humerisa leswi u swi tivaka na leswi u swi tweke ivi u vutisa swivutiso swa xiyimo xa le henhla.
  - Ivi u humelerisa vuswikoti bya wena n'wini tani hi xivulavuri, muyingiseri na mutsari eka leswi u switivaka, ivi u hlawula swiphemu swo karhi ku swi hluvukisa.
  - Endla nkatsakanyo wa swi humelerisi hi tlhelo ra vuswikoti nkulu bya un'wana ni un'wana tani hi muhoxa xandla eka migingiriko ya mintlawa na ku yisa emahlweni ku hlawula tindhawu leti faneleke ku huvukisiwa.

Giredi ya 9

Switandati swa Maasesele

Hi tiva leswi loko mudyondzi a:

- Tirhisa ririmi ku humelerisa:
  - Ku humelerisa ni ku hlahluva ntikelo wa ntirho ni nkongomo wa mahungu entirhweni wa yena kun'we ni wa van'wana.
  - A langutisisa no xopaxopa ntirho wa yena hi vukheta lebyikulu swinene hi ku kongomisa eka ku hlaya, ku tsala ni vuswikoti byo yingisela, ku katsa ni mintolovelovelo na ntokoto wa yena eku ti hluvukiseni.
  - Ku humelerisa, ni ku tlhela a vutisa swivutiso leswi ntlhonthlaka miehleketo (ku katsa ni maehleketelo yo voyamela tlhelo rin'we) eka leswi a swi vonaka, a twa no swihlaya.
  - A vuyetela miehleketo ya yena, lomu swifaneleke, endzhaku ka ku twa kumbe ku hlaya mavonele ya van'wana.

Giredi ya 7

Mbuyelo wo dyondza wa 6

XIVUMBEKO NA MATIRHISELO YA RIRIMI

Mudyondzi u kota ku tirhisa mimpfumawulo, marito ni ntivo ririmi ku tumbuluxa ni ku nyika vonele ehenhla ka matsalwa.

Switandati swa Maasesele

Hi tiva leswi loko mudyondzi a:

- Tirha hi marito:
  - Ku tirhisa maendlele yo hambana-hambana ku tsala marito yoka ya nga tolovelekanga.
  - Ku ti tumbuluxela mapeletele ya yena n'wini ya marito na dikixinari ya marito ehenhla ka kharikhulamu.
  - Ku tirhisa dikixinari na thesorasi ku andzisa ntivomarito ni ku antswisa mapeletele.
  - Ku tirhisa marito yo tsemakanya hi ndlela leyi faneke.
  - Hlawula no tirhisa marito lama welaka eka ntlhawa wun'we eka xiyenge xin'we hi ku kongomisa eka vundzeni ku ndlandlamuxa ntivo marito.
  - Hlawula swirhangi ni swilandzi ku nyika nhlamuselo Xopaxopa tindlela leti ririmi ri tirhaka ha tona eku lombeni ka marito eka tindzimi tin'wana, ni tindlela leti marito ya vumbisiwaka xiswona ivi ya tirhisiwa hi tindlela leti faneleke.

Giredi ya 8

Giredi ya 9

Switandati swa Maasesele

Hi tiva leswi loko mudyondzi a:

- Tirha hi marito:
  - Ku tirhisa maendlele yo hambana-hambana ku tsala marito yoka ya nga tolovelekanga.
  - Ku ti tumbuluxela mapeletele ya yena n'wini ya marito na dikixinari ya marito ehenhla ka kharikhulamu.
  - Ku tirhisa dikixinari na thesorasi ku andzisa ntivo-marito ni ku antswisa mapeletele.
  - Ku tirhisa marito yo tsemakanya hi ndlela leyi faneke.
  - Hlawula no tirhisa marito lama welaka eka ntlhawa wun'we eka xiyenge xin'we hi ku kongomisa eka vundzeni ku ndlandlamuxa ntivo marito.
  - Hlawula swirhangi ni swilandzi ku nyika nhlamuselo Xopaxopa tindlela leti ririmi ri tirhaka ha tona eku lombeni ka marito eka tindzimi tin'wana,ni tindlela leti marito ya vumbisiwaka xiswona ivi ya tirhisiwa hi tindlela leti faneleke.

Switandati swa Maasesele

Hi tiva leswi loko mudyondzi a:

- Tirha hi marito:
  - Ku tirhisa maendlele yo hambana-hambana ku tsala marito yoka ya nga tolovelekanga.
  - Ku ti tumbuluxela mapeletele ya yena n'wini ya marito na dikixinari ya marito ehenhla ka kharikhulamu.
  - Ku tirhisa dikixinari na thesorasi ku andzisa ntivo-marito ni ku antswisa mapeletele.
  - Ku tirhisa marito yo tsemakanya hi ndlela leyi faneke.
  - Hlawula no tirhisa marito lama welaka eka ntlhawa wun'we eka xiyenge xin'we hi ku kongomisa eka vundzeni ku ndlandlamuxa ntivo marito.
  - Hlawula swirhangi ni swilandzi ku nyika nhlamuselo Xopaxopa tindlela leti ririmi ri tirhaka ha tona eku lombeni ka marito eka tindzimi tin'wana,ni tindlela leti marito ya vumbisiwaka xiswona ivi ya tirhisiwa hi tindlela leti faneleke.

Giredi ya 7

Mbuyelo wo dyondza wa 6 ku ya mahlweni

XIVUMBEKO NA MATIRHISELO YA RIRIMI

Mudyondzi u kota ku tirhisa mimpfumawulo, marito ni ntivo ririmi ku tumbuluxa ni ku nyika vonele ehenhla ka matsalwa.

Switandati swa Maasesele

Hi tiva leswi loko mudyondzi a:

- Tirha hi swivulwa:
  - Hlawula no tirhisa maviti, maendli, mahlawuri, switwananisi, mahlamari, ku katsa ni mimpfumawulo.
  - Hlawula no tirhisa swivulwa-nandza swo hambana-hambana hi ndlela yo lulama no amukeleka (xik. Loko a ri ni khume ntlhanu wa malembe, mana wa yena a lova).
  - Hlawula no tirhisa swivulwa swo komba vuxaka ni nhloko mhaka xik. ku ni vanhu vo va pfumalaka mintirho.
  - Tirhisa swivulwa swo hambana-hambana tani hi switatimendhe, swivutiso, ndzeriso ni swihlamari.
  - Hlawula no tirhisa swiphemu swa xivulwa ku fana na nhlokmhaka, riendli ro hlawula, nkongomo na xiendliwa, xivulwa-hosi na xivulwa - hava.
  - Tirhisa ntalo wa swihikahati hi tindlela leti amukelekaka xik. xiboho, hiko mbirhi.

- Tirha na matsalwa:
  - Ku tirhisa tithopiki to hambana hambana na swivulwa swo seketelana (xik. ku veka swivulwa emakumu) ku tumbuluxa nyandza-vun'we bya tindzimana.
  - Ku tirhisa marito yo hlanganisa tani hi 'hambiloko'ku ndlandlamuxa xiyimo xa maehleketele eka tindzimana.
  - Hlanganisa swivulwa eka tindzimana leti fambisanaka swin'we, xik. kholokhexini, mbuyelelo wa marito, mavito-vito.

Giredi ya 8

Switandati swa Maasesele

Hi tiva leswi loko mudyondzi a:

- Tirha hi swivulwa:
  - Hlawula no tirhisa maviti, maendli, mahlawuri, switwananisi, mahlamari, ku katsa ni mimpfumawulo
  - Hlawula no tirhisa swivulwa-nandza swo hambana-hambana hi ndlela yo lulama no amukeleka (xik. Loko a ri ni khume ntlhanu wa malembe, mana wa yena a lova).
  - Hlawula no tirhisa swivulwa swo komba vuxaka ni nhloko mhaka xik. ku ni vanhu vo va pfumalaka mintirho.
  - Tirhisa swivulwa swo hambana-hambana tani hi switatimendhe, swivutiso, ndzeriso ni swihlamari.
  - Hlawula no tirhisa swiphemu swa xivulwa ku fana na nhlokmhaka, riendli ro hlawula, nkongomo na xiendliwa, xivulwa-hosi na xivulwa -hava.
  - Tirhisa ntalo wa swihikahati hi tindlela leti amukelekaka xik.xiboho, hiko mbirhi.
- Tirha na matsalwa:
  - Ku tirhisa tithopiki to hambana hambana na swivulwa swo seketelana (xik. ku veka swivulwa emakumu) ku tumbuluxa nyandzavun'we bya tindzimana
  - Ku tirhisa marito yo hlanganisa tani hi 'hambiloko'ku ndlandlamuxa xiyimo xa maehleketele eka tindzimana.
  - Hlanganisa swivulwa eka tindzimana leti fambisanaka swin'we, xik. kholokhexini, mbuyelelo wa marito, mavito-vito.

Giredi ya 9

Switandati swa Maasesele

Hi tiva leswi loko mudyondzi a:

- Tirha hi swivulwa:
  - Hlawula no tirhisa maviti, maendli, mahlawuri, switwananisi, mahlamari, ku katsa ni mimpfumawulo.
  - Hlawula no tirhisa swivulwa-nandza swo hambana-hambana hi ndlela yo lulama no amukeleka (xik. Loko a ri ni khume ntlhanu wa malembe, mana wa yena a lova).
  - Hlawula no tirhisa swivulwa swo komba vuxaka ni nhloko mhaka xik. ku ni vanhu vo va pfumalaka mintirho.
  - Tirhisa swivulwa swo hambana-hambana tani hi switatimendhe, swivutiso, ndzeriso ni swihlamari.
  - Hlawula no tirhisa swiphemu swa xivulwa ku fana na nhlokmhaka, riendli ro hlawula, nkongomo na xiendliwa, xivulwa-hosi na xivulwa -hava.
  - Tirhisa ntalo wa swihikahati hi tindlela leti amukelekaka xik. xiboho, hiko mbirhi.
- Tirha na matsalwa:
  - Ku tirhisa tithopiki to hambana hambana na swivulwa swo seketelana (xik. ku veka swivulwa emakumu) ku tumbuluxa nyandzvun'we bya tindzimana.
  - Ku tirhisa marito yo hlanganisa tani hi 'hambiloko' ku ndlandlamuxa xiyimo xa maehleketele eka tindzimana.
  - Hlanganisa swivulwa eka tindzimana leti fambisanaka swin'we, xik. kholokhexini, mbuyelelo wa marito, mavito-vito.

Giredi ya 7

Mbuyelo wo dyondza wa 6 ku ya mahlweni

XIVUMBEKO NA MATIRHISELO YA RIRIMI

Mudyondzi u kota ku tirhisa mimpfumawulo, marito ni ntivo ririmi ku tumbuluxa ni ku nyika vonele ehenhla ka matsalwa.

Switandati swa Maasesele

Hi tiva leswi loko mudyondzi a:

- Ndzandzelelano wa tindzimana hi ndlela yo amukeleka ku tumbuluxa matsalwa.
- Ku tumbuluxa ndzemukiso ni matirhisele ya xitayili:
  - Tirhisa tinxaka to hambana ta swivulwa hi vulehi na mfana-woxe.
  - Hambanisa exikarhi ka ririmi ra ximfumu ni ro ka ri nga ri ra ximfumu.
  - Tirhisa swivulavulelo hi ndlela leyinene.
- Vana ni maehleketele ya xiyimo xa le henhla:
  - Hlawula matsalwa lomu ririmi ri nga boxiki hi ku kongoma leswi lavaka ku vuriwa.
  - Hlawula ririmi ra ntlimbeleto.
  - Hlawula no tirhisa marito lawa ya kombaka nxiximo wa rimbewu, xihlawuhlawu, swa mbangu, rihanyu na swa ndhavuko.
- Va na ni matirhisele ya ririmi lamanene xik. vulavula hi swivula swo olova ni swo bohana.

Giredi ya 8

Giredi ya 9

Switandati swa Maasesele

Hi tiva leswi loko mudyondzi a:

- Ndzandzelelano wa tindzimana hi ndlela yo amukeleka ku tumbuluxa matsalwa.
- Ku tumbuluxa ndzemukiso ni matirhisele ya xitayili:
  - Tirhisa tinxaka to hambana ta swivulwa hi vulehi na mfana-woxe.
  - Hambanisa exikarhi ka ririmi ra ximfumu ni ro ka ri nga ri ra ximfumu.
  - Tirhisa swivulavulelo hi ndlela leyinene.
- Vana ni maehleketele ya xiyimo xa le henhla:
  - Hlawula matsalwa lomu ririmi ri nga boxiki hi ku kongoma leswi lavaka ku vuriwa.
  - Hlawula ririmi ra ntlimbeleto.
  - Hlawula no tirhisa marito lawa ya kombaka nxiximo wa rimbewu, xihlawuhlawu, swa mbangu, rihanyu na swa ndhavuko.
- Va na ni matirhisele ya ririmi lamanene xik. vulavula hi swivula swo olova ni swo bohana .

Switandati swa Maasesele

Hi tiva leswi loko mudyondzi a:

- Ndzandzelelano wa tindzimana hi ndlela yo amukeleka ku tumbuluxa matsalwa.
- Ku tumbuluxa ndzemukiso ni matirhisele ya xitayili:
  - Tirhisa tinxaka to hambana ta swivulwa hi vulehi na mfana-woxe.
  - Hambanisa exikarhi ka ririmi ra ximfumu ni ro ka ri nga ri ra ximfumu.
  - Tirhisa swivulavulelo hi ndlela leyinene.
- Vana ni maehleketele ya xiyimo xa le henhla:
  - Hlawula matsalwa lomu ririmi ri nga boxiki hi ku kongoma leswi lavaka ku vuriwa.
  - Hlawula ririmi ra ntlimbeleto.
  - Hlawula no tirhisa marito lawa ya kombaka nxiximo wa rimbewu, xihlawuhlawu, swa mbangu, rihanyu na swa ndhavuko.

DYONDZO YA 5 MAASESELE YA MUDYONDZI

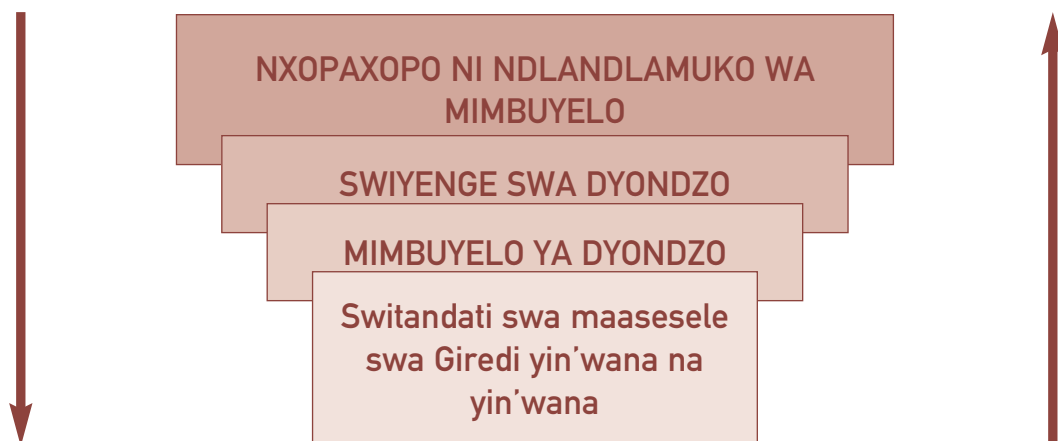
MASUNGULO

Mpfapfrhuto wa maasesele wa Xitatimendhe lexi Pfuxetiweke xa Kharikhulamu xa Rixaka Giredi R-9 (Swikolo) wu kongomisiwile eka minsinya ya mimbuyelo ya dyondzo. Switandati swo maasesele Swifanele ku kombisa ku humelela ka mudyondzi ni tindlela to hlawuleka na ku vona leswaku vadyondzi ra hlangana hi ku apulaya vutivi na swikili. Maasesele ya fenele ku pfuna vadyondzi ku teka swiboho leswi hetisekeke hi ku landza vuswikoti bya vona, ku tivekela swipimelo swa ku ya emahlweni ni ku hlohletela ku ya emahlweni ni ku dyondza

Ku pfuneta eka maendlele ya maasesele ya mudyondzi, Xitatimendhe lexi Pfuxetiweke xa Kharikhulamu xa Rixaka:

- Xi paluxa Mimbuyelo ya Dyondzo ni switandati swa maasesele leswi yelanaka na swona eka xiyenge xin'wana na xin'wana xa Dyondzo ku katsa na Giredi yin'wana na yin'wana eka bandhi ra Dyondzo yo Angarhela na vuleteri (Tiredi R-9);
- Endla nkatsakanyo wa Nxopaxopo ni Ndlanlamuxo wa Mimbuyelo ya Dyondzo na Switandati swa Maasesele;
- Veka Switandati swa Maasesele exivindzini xa maenglele ya maasesele eka Giredi yin'wana na yin'wana. Switandati swa Maasesele swi hlamusela khwatsi levhele ya mudyondzi leyi languteriweke laha Vadyondzi vafaneleke ku kombisa vuswikoti bya vona bya Mimbuyelo ya Dyondzo ku katsa ni tindlela leti tirhisiwaka eka ku kombisa vuswikoti byo bona.

Dayagiramu leyi yi hlamusela ku nghenelana exikarhi ka tielemente to dizayiniwa ta xitatimendhe lexi Pfuxetiweke xa Kharikhulamu xa Rixaka:

MINSINYA YA MAASESELE LEYI TIRHISIWAKA EKA MIMBUYELO YA DYONDZO

Nhlamuselo

Maasesele eka Xitatimendhe lexi Pfuxetiweke xa Kharikhulamu xa Rixaka Giredi R-9 (Swikolo) i ku yisa emahlweni, maendlele lawa ya pulaniweke ya ku hlangeleta mahungu mayelana ni vuswikoti bya vana lebyi pimiwaka hi switandati swa maasesele ya mimbuyelo ya Dyondzo eka Xitatimendhe lexi Pfuxetiweke xa Kharikhulamu xa Rixaka. Leswi swi lava nhlamuselo ya le rivaleni na switirateji swo hambana-hambana ku pfuneta vdyondzisi ku nyika vana mimbuyelo yo pfuna ni ku nyika swiviko eka vatswari, kun'we ni vanhu ntsena lava nga ni ku navela.

Timhaka-nkulu

Mimbuyelo ya dyondzo i ndlela yo dyondzisa no dyondza leswi endlaka swi va rivaleni leswi vadyondzi a faneleke ku swi fikelela. swinawana leswi tirhaka hi leswaku va hlamusela no kombisa swa ha suka ehansi leswi va swi languteleke eka vana. Tirho - nkulu wa mudyondzisi i ku dyondzisa hi xikongomelo xo pfuna vana ku kota ku fikelela swilaveko swa switandati swa maasesele leswi languteriweke eka vana loko va ri eku dyondzeni. Maasesele i ya nkoka eka dyondzo ya mimbuyelo hikuva hi maendlele lawa swi fanele swi koteka ku asesa vana ku vona leswi va nga swi fikelela eka Giredi yin'wana na yin'wana.

Ku kota ku pfuna vana ku fikelela vuswikoti bya vona, maasesele ya fanelel ku va:

- Ya le rivaleni ni nkongomiso lowu hetisekeke.
- Ya hlanganisiwa ni madyondzisele no dyondza.
- Ya kongomisiwa eka swipimelo kumbe switandati swo dyondza.
- Ya hambana hi ku landza switayeke swa matirhele, tithekiniki, switirho kun'we ni vundzeni;
- Ya ntiyiso, yo tshembeka, ya le xikarhi lawa ya kongomisiweke eka mudyondzi hi yexe, ni ku olova ko ringanela ku pfumelela ku hundzuka ku teka ndhawu.

Swikongomelo swa Maasesele

Xikongomelo-nkulu xo asesa vadyondzi i ku va khutaza leswaku va kula eka vutivi bya vona, ku nga ri ntsena ku endlela ku va tlakusa. Hi maendlele lawa, maasesele ya tirhiwa ku xiyisisa swinene ku humela ka vadyondzi ni ku fambisa swa tidyondzo ta vona. Switirhisiwa swinwana swa maasesele swi katsa:

Maasesele ya beyizi-layini eka lava va nga vo sungula

Maasesele ya byizi-layini ya tala ku tirhisiwa ngopfu eka vana lava sungulaka tidyondzo ta vona eka giredi kumbe feyisi ku tumbuluxa leswi vana va switivaka. Endlele leri ri pfuneta vadyndzisi ku lulamisa swiyenge swa dyondzisa hambu ya ri madyondzisele:

■ *Maasesele ya xidayiginosisi*

Maasesele ya xidayiginosisi ya tirhisiwa ku kumisisa ntumbuluko wa munhu niswivangelo leswi nga tsandzisaka vana ku dyondza. Maasesele lawa ya landzeriwa hi vuleteri bya vunene, nseketelo ni ku nghenelela loko vana va ri karhi va dyondza.

■ *Maasesele ya xifomatifi*

Maasesele lawa ya landzelerisa ni ku seketela tindlela to dyondza ni ku dyondzisa, leswi swi tirhisiwa ku lemukisa vana ni vadyondzisi hi leswi swi faneleke ku dyondziwa no dyondzisiwa, leswi swi endlwi hi xikongomelo xo lava ku antswisa hi mikarhi hinkwayo.

■ *Maasesele ya xisamatifi*

Maasesele lawa ya nyika nkatsakanyo wa leswi swi fikeleriweke hi vana hi nkarhinyana wu ri wu tsongo, xik. Eku heleni ka lembe xidyondzo kumbe loko mudyondzi a lava ku suka exikolwebni xin'wana ku ya eka xin'wana.

■ *Maasesele ya sistemetiki*

Maasesele lawa i ndlela leyi ha yona ku langutisiwaka ngopfu vuswikoti bya vana eka dyondzo hi ku angarhela. xin'wana xa swipemu xa maasesele lawa i maasesele ya vana hi ku landza vuswikoti hi ku ya hi leswi swi kombisiweke hi swikombiso swa rixaka. Maasesele lawa ya tala ku endlwi eku heleni ka feyisi yin'wana ni yin'wana ya bandhi ra Dyondzo ya Vuleteri byo angarha. Swikolo swo hlava hi ku yimela swifundza swi hlawuriwile hi xikongomelo xo ringeta maasesele lawa hi ya boxeke laha henhla.

MAASESELE YO YISA EMAHLWENI

Swihlawulekisi swa maasesele yo yisa emahlweni

Maasesele yo yisa emahlweni i maendlele-nkulu ya maasesele lawa ya tekaka ndhawu eka Xitatimendhe lexi pfuxetiweke xa Kharikhulamu xa Rixaka. Leswi swi katsa swinawana hinkwaswo swa maasesele ya mimbuyelo ya dyondzo ni ku tiyisisa maasesele ya lawo:

■ *Swi teka ndhawu endzaku ka nkarhi wo leha naswona i mhaka leyi tshamaka yi humelela nkarhi na nkarhi:*

Ku dyondza ku ta tshama ku ri karhi ku kamberiwa nkarhi na nkarhi ku kondza loko lembe ri ya ku chapu.

- *Seketela ku kula ni ndlandlamuko wa vana:* Van ava va vatirhikolorhi hi ku va ni xiave hi swo dyondza ni maasesele , twisisa lawa ya tirhisiwaka eka maasesele ya vana ni migingiriko ya vona, ni ku vona leswaku wa va katsa eka ku ti kambela ka siku na siku va ri hi voxe kumbe ni mintlawwa, leswi swi engetelela vutitshembi eka vana.
- *Nyika swiviko ku suka eku dyondzeni no dyondzisa:* Ku nyika mbuyelo hi yin'wana ya makhiya ya ku humelela ka maasesele ya xifomatifi. Maendlele yo nyika mbuyelo ya katsa ku vutisa, ku kongomisa ka mudyondzisi eka mbulavulo ni swo tsariwa kunene.
- *Maasesele yo hlanganela:* Leswi swi katsa ku tirhisa maasesele yo hlaya hi ku angarhela mimbuyelo yo hlaya ya dyondzo. ni ku katsa switandati swo hlaya swa maasesele leswi tirhaka hi tindlela to hambana-hambana, tsundzuka, switandati swa maasesele swi ni xiave ku tlurisa loko swi fika eka makambebele ya vana hi ku tirhisa tithekiniki to hambana. Vuswikoti eka swiyenge swa dyondzo swi nga kamberiwa himindlela to tala, hikokwalaho tindlela to hambana ta maasesele ti tirhisiwa ku nyika vana xikhati xo tirha hi ku hetiseka ku hi leswi swi languterisiweke xiswona hi ku landza mimbuyelo.
- *Tirhisa switirateji leswi nga ta katsa vana ni swilaveko swa vona (ririmi, ku tiya miri, emiehleketweni ni swa ndhavuko):* Maasesele yo yisa emahlweni ya pfumelela vadyondzisi ku tekela enhlokweni vadyindzi hi ku landzelerisa swa tidyondzo ta vona hambani swi ri swilaveko. Leswi swi pfuna vana ku hundza eka ku nonoheriwa hi ku hatlisa ku o.
- *ololoxa swiphiso leswi vana va nga na swona:* Eka ntlawa wun'wana ni wun'wana ku ni vuswikoti byo ringanela eka vana hi ku landza mabyongo ya vona. A hi mfanelo leswaku vadyondzi va kamberiwa hinkwavo hi nkarhi wu ri wun'we.

Ku amukela maasesele ya xisametifi

Mbuyelo lowu vana va wu hlengeteke hi nkarhi lowo leha swonghasi eku tirheni ka vona ku sukela eku sunguleni ka lembe ku fika eku heleni ka rona wa tirhisiwa ku va makambebele ya nkarhi na nkarhi eka dyondzo ya vana ya siku na siku. maasesele lawa ya lava ku pulaniwa swinene ku sukela eku sunguleni ka lembe, ku katsa switirateji swo hambana hambana leswi tirhisiwaka - xik, ntirho lo vana va nyikiwaka ku wu tirha, Swikolo ni swikambelwana leswi va tsarisiwaka swona, lowu ii nkateko lowukulu lowu vana va wu tirhisaka ku vona leswaku va tiva ku fika kwihi hi lswi va swidyondzisiweke.

Switirateji swa maasesele

Ku hlawula mhaka ya switirateji swa maasesele yi le ka mutirhisi yena hi yexe, leyi nga mhaka ya muxaka wa yona wu woxe eka mathicara, giredi na xikolo, ni ku tshembela eka vuahluri by thicara. Vukona bya ndhawu ni switirhisiwa swi nsusumeto eka mhaka leyi, Kambe hi tlhelo rin'wana valeteri va swikota ku hambana hi maendlele hambiloko va ri ni switirhisiwa swo yelana.

Maendlele, tithekiniki ni swirhisiwa leswi hlawuriweke ku tirhiseriwa migingiriko ya maasesele swi fanele ku va leswi kongomaneke na maasesele wo walawo ku landzelerisa swilaveko swa Switandati swa maasesele, naswona swikongomelo swa maasesele swi fanele ku humeseriwa erivaleni ni ku tlhela swi twisisiwa hi vana ku katsa ni vadyondzisi va vona. Vuswikoti byi nga kombisiwa hi tindlela to tala .Hikokwalaho maendlele ya tinxakaxaka ya laveka ku nyika vana nkarhi wo tala wo kombisa vuswikoti bya vona ehenhla ka leswi va swi tivaka hi ku hetiseka.

Mintirho yo yelana ya maasesele

Xikongomelo xa Mitirho yo yelana ya maasesele i ku:

- Ku vona leswaku ku ni majajele wan'we ya vadyondzisi.
- Ku tlakusa masetele ya xitandati xin, we.
- Ku tiyisisa vuswikoti bya maasesele yo yisa emahlweni eswikolweni .
- Ku tlakusa maendlele yo endla leswinene ntsena hi tirhisa switirhisiwa ni switirho.
- Ku tiyisisa leswaku maasesele yo endliwa hi swikolo ya endliwa hi ndlela leyi faneleke.
- Ku tiyisisa ndlandlamuko wa mikateko eka vadyondzi.

Mintirho leyi yelanaka ya maasesele yi nga setiwa eka ofisi ya le ka naxinali, swifundzha, tidisitiriki kumbe levhele yo hlanganela, yi fanele ku endliwa eswikolweni, ni ku modaretiwa eka tindhawu ta le handle

MAMANEJELE YA MAASESELE

Vanhu lava katsiwaka eka Maasesele

Xikolo kun'we ni mathicara va ni vutihlamuleri lebyi kulu swinene loko swi fika eka swa maasesele ya vadyondzi. Mathicara va languteriwa ku tumbuluxa maasesele lawa ya nga ni vunene ni ku amukeleka. Tipholsi ta swifundza ti fanele ku vona leswaku ti katsa vadyondzi, thimi ya xikolo ya maasesele, tithimi to huma hi le ka swifundza-ntsongo, vukorhokeri bya vapfuni, Vatswari, tani hi loko swi va fenerile.

Nongoloko wa Maasesele ya Swikolo

Xikolo xin'wana na xin'wana xi fanele ku hlulukisa minongoloko yo kambela leyi simekiweke eka swiletelo swo kambela swa xifundzankulu na swa rixaka. Xi fanele ku vani Ntlawa wo Kambela wa Xikolo na Pulani yo Kambela ya xikolo ku hatlisisa ku tirhisiwa ka Pholisi leyi. Ntlawa wu fanele ku vani vayimeri vo huma eka swiyimo hinkwaswo na Xivandla xa Dyondzo.

Ku tiyisisa leswaku ku tirhisiwa endlelo ra kahle ro kambela, minongoloko yo Kambela ya Xikolo yi fanele ku humesela erivaleni:

- Ku pulana ndlela yo ya emahlweni ko kambela no tirhisiwa;
- Ndlela leyi tibuku ta tirhekhodi ti hlayisiwaka hi yona, ku kumeka na vuhlayiseki;
- Tirhekhodi ta maasesele ti pimanyetiwa hi Xifundzha
- Ku tiyisisiwa ka le ndzeni ko kambela;

- Ndlela leyi nkambelo wu endliwaka hi yona exikolweni;
- Ku languteriwa ka maendlelo hinkwawo yo kambela;
- Ku leteriwa ka vatirhi eswivandleni swo kambela;

Swivandla laha swilaveko swa vuleteri bya le xikolweni byi faneleke ku va kona swi katsa:

- ku tirhisiwa ka tindlela/swiyenge swo kambela;
- ku tumbuluxa ntwanano exikarhi ka vadyondzisi va gireyidi yo yelana hi leswi voniwaka swi fanerile ku eneta Mimpimo yo Kambela na Mimbuyelo ya Dyondzo;
- ku tsala minkanelo swa migingiriko yo kambela na mimbuyelo; na
- ku fikelela ntwanano hi minongoloko yo kambela ya xikolo.

KU HLAYISIWA KA TIRHEKHODI

Tibuku ta Tirhekhodi

Mahlayiselo ya kahle ya tibuku i ya nkoka eka minkambelo hinkwayo, ngopfu-ngopfu eka minkambelo leyi yaka emahlweni. Buku ya rhekhodi kumbe fayili yi fanele ku pfluxetiwa hi vadyondzisi hinkwawo. Yi fanele ku vani:

- mavito ya vadyondzi;
- masiku yo kambela;
- vito na nhlamuselo ya nghingiriko wo kambela;
- mimbuyelo ya migingiriko yo kambela ku ya hi Swivandla swa Dyondzo kumbe Minongonoko ya Dyondzo;
- minkanelo ya endlelo ro seketela.

Tirhekhodi ti fanele ku simekiwa eka minkambelo ya ximfumo ni yo kala yi nga ri ya ximfumo. Tirhekhodi hinkwato ti fanele ku kumeka, ku twisiseka, ku hlayisiwa, ku va xihundla no pfuneta eka endlelo ro dyondzisa no vika.

Pholisi yo kambela ya swikolo yi boha hi vuxokoxoko byo tatiwa ka tirhekhodi ta tibuku. Tikhodi to kambela ti tirhisiwa ku kombisa ndlela leyi mudyondzi a tirhaka hi yona eka Mimpimo yo Kambela na Mimbuyelo ya Dyondzo. Tikhodi leti tirhisiwaka ti fanele kuva erivaleni no twisisiwa hi vadyondzi swin'we ni vatswari.

TIKHODI LETI FANELEKE KU TIRHISIWA EKA NKAMBELO

Ku na tindlela to tala to nyika mahungu ya nkambelo eka vadyondzi no rhekhodiwa hi vadyondzisi. Ku hlawula ndlela ya kahle yo endla leswi eka nghingiriko wa nkambelo swi taya hi timhaka to hlaya to fana na:

- nhlayo ya vadyondzi etitlilasini na nkarhi lowu mudyondzisi a nga na wona;
- ku pfilungana na ku leha ka nghingiriko wo kambela;
- vundzeni bya dyondzo kumbe vutshila lebyi nga ku kamberiwani (xik. Matematiki kumbe ntivo-matsalele);
- ku hatlisa ko nyikiwa ka mahungu;
- ndlela leyi mahungu ya khumbaka vanhu hi yona;
- maendlele (swiyenge) lama tirhisiwaka hi mudyondzisi ku hlamusela matirhelo ya vadyondzi;
- loko matirhelo ya mudyondzi ya fanele ku ringanisiwa na ya tintangha; eka matirhelo lama hundzeke, na/kumbe swilaveko swa Mimpimo ya Nkambelo na Mimbuyelo ya Dyondzo.

Tikhodi tin'wana ta minkambelo ti kahle eka swikongomelo swin'wana ku tlula swin'wana. Xikombiso, minkanelo yi nga vani vuxokoxoko, ya vanhu no nyiketa minkanelo yo antswisiwa. Minkanelo nakambe yi nga pfuneta eku vikeni hi matirhelo ya mudyondzi loko ya pimanisiwa na Mimpimo yo Nkambelo.

Kambe hambiswiritano, minkanelo yi nga teka nkarhi wo leha ku yi tsala no kala yi n ga rhekhodeki hi ku olova. Tikhodi to fana na 'Swi saseke ngopfu, 'Swi sasekile', 'Swi kahle', 'Swa koteka', na 'A swi ringanangi' ta olova ku ti tsala no pfumelela ku kamberiwani ko ya emahlweni ka nkambelo wa nkarhi lowu nga hundza loko wu pimanisiwa na Mimpimo ya Nkambelo. Kambe hambiswiritano, leswi a swi nyiki vuxokoxoko lebyi nga kona eka minkanelo. Timaraka na tona ti rhekhodiwa hi ku olova no tlhela ti hlanganisiwa hi ku hatlisa, ti andzisiwa no avanyisiwa. Ti na nkoka eku kambeleni ka matirhelo ya vadyondzi loko ya pimanisiwa na ya van'wana etlilasini, na tigireyidi kumbe swikolo swin'wana. Kambe hambiswiritano, a ti nyiki mahungu yo ringana hi matirhelo ya vadyondzi loko ya pimanisiwa na Mimpimo ya Nkambelo.

Swikombiso exikarhi ka swin'wana swa tikhodi to yisa emahlweni nkambelo i:

- a swi si fikeleriwa, swi le kusuhana, swi fikeleriwile;
- matirhelo ya kahle, swi lava ku seketeriwa;
- A, B, C;
- Swivulwana (kumbe swiyenge) leswi tumbuluxiweke ku pfuneta eka nghingiriko wa nkambelo kumbe xiviko.

Swi nga ri na mhaka leswaku ku hlawuriwa khodi yihi yo kambela le yi tirhisiwaka, mahungu i ya nkoka loko ya hlanganisiwile na swiringanyeto. Swi nga endleka ku vani ku antswanyana eka ku humelela ka vadyondzi loko va nyikiwa mahungu lama tsariweke ku tlula timaraka. Hambileswi timaraka na xidzana ti nga na nkoka eka tirhekhodi, tanihi leswi swi olovaka ku tsala timaraka eka buku ya tirhekhodi, minkarhi yo tala a ti na nkoka eka mahungu na swiviko. Swiphiqu swin'wana leswi nga kona eka timaraka ti nga hlanganisiwa no kuceteriwa no va ti tumbeta swo tala hi ku humelela no ya emahlweni ka vadyondzi. Loko vadyondzi va hetile nghingiriko wo kambela wo tlula wun'we, ku na ndzingo wo tirhisa timaraka ku ya hi aritimetiki, ku hlanganisa no endla avhareji. Loko ku endliwa leswi, timaraka ti lahlekeriwa hi nkoka wa tona ku nyika mahungu. Maraka ya nhlangelo kumbe avhareji ti tumbeta mhaka yo va mudyondzi a kotile ku dyondza kahle

eka mhaka yin'we ku nga ri eka yin'wana. Timaraka ti nyika mavonele yo angarhela hi ku humelela kambe ti tumbeta swivangelo swa nkabelo wo humelela (kumbe ku pfumaleka ka ku humelela) eka mudyondzi, no sivela mpakaniso wo dyondza swokarhi eka nkabelo. Nakambe a ti hlamuseri kahle ku humelela ka mudyondzi eka nxaxameto wa tidyondzo. Hi minkarhi yo tala ku hlayisa maraka yo fana (ntsena loko yiri kahle) swi tekiwa ku ri xikombiso xa ku humelela ka kahle. Maraka ya 70 loko yi pimanisiwa eka Mimpimo wa Nkabelo wa Gireyidi 5 na maraka ya 70 loko yi pimanisiwa eka Mimpimo wa Nkabelo wa Gireyidi 6 yi tumbeta hi ku hetiseka ku humelela ka mudyondzi loko a nga va na kona elembeni, leswi hlamuseriwaka kahle hi nhlamuselo, khodi kumbe minkanelo.

Tikhodi ta rixaka

Ekurhokhodiweni kumbe ku vikiwa ka ku humelela eka Mimbuyelo ya Dyondzo ya gireyidi yo karhi, ku fanele ku tirhisiwa tikhodi leti landzelaka:

- 1 = Matirhelo ya mudyondzi **ya hundze ngopfu** swilaveko swa Mbuyelo wa Dyondzo eka gireyidi.
- 2 = Matirhelo ya mudyondzi **ya hundze** swilaveko swa Mbuyelo wa Dyondzo eka gireyidi.
- 3 = Matirhelo ya madyondzi **ya fikelele** swilaveko swa Mbuyelo wa Dyondzo eka gireyidi.
- 4 = Matirhelo ya mudyondzi **a ya fikelelangi** swilaveko swa Mbuyelo wa Dyondzo eka gireyidi.

Yelanisa eka swikombiso leswi nyikiweke eka xiyenge xa Makhadi ya Xiviko, leswi nga laha ehansi.

Tixedulu to ya emahlweni

Ekurheleni ka lembe rin'wana na rin'wana, xedulu yo ya emahlweni yi fanele ku tatiwa, no sayiniwa hi nhloko ya xikolo na mutirhi wa ndzawulo. Xedulu yo ya emahlweni i rhexhodi leyi nga na nkomiso hi ku humelela ka vadyondzi eka gireyidi ya xikolo.

Xedulu yo ya emahlweni yi fanele ku katsa mahungu lama landzelaka:

- vito ra xikolo na xitempe xa xikolo;
- nongonoko wa vadyondzi eka gireyidi yin'wana na yin'wana;
- tikhodi to ya emahlweni eka Nongonoko wa Dyondzo yin'wana na yin'wana (Sisiteme ya Tikhodi ya Rixaka);
- tikhodi to ya emahlweni eka gireyidi yin'wana na yin'wana (ku humelela ku ya eka gireyidi leyi landzelaka kumbe ku tshama eka gireyidi yo fana);
- minkanelo kumbe vuswikoti na swivandla leswi lavaka ku seketeriwa eka Nongonoko wa Dyondzo yin'wana na yin'wana;
- siku na nsayino wa nhloko ya xikolo, mudyondzisi na mudyondzisi un'wana, xikan'we na mutirhi wa ndzawulo.

Swihlaya swa vadyondzi

Xihlaya xa mudyondzi i rhexhodi leyi yaka emahlweni ya mahungu lama nyikaka nhlamuselo yo angarhela ya ku ya emahlweni ka mudyondzi, ku katsa na nhluvukiso wa kahle wa minkoka, mavonele, na nhluvukiso wa

mahanyelo. Xi pfuneta mudyondzisi eka gireyidi leyi landzelaka kumbe xikolo ku twisisa mudyondzi hi ndlela yo antswa, no pfuna mudyondzi hi laha swi faneleke hakona. Xihlaya xi fanele ku hlayisiwa eka n'wana un'wana na un'wana no tlhela xi fambisana na vadyondzi emalembeni ya vona hinkwawo yo dyondzo.

Mahungu lama landzelaka ya fanele ku katsiwa eka xihlaya xa mudyondzi:

- mahungu ya munhu, ku katsa na xifaniso xa mudyondzi enkarhini wa sweswi;
- xiyimo xa miri na matimu ya rihanyu;
- swikolo leswi a dyondzeke eka swona na rhekhodi ya manghenelo;
- ku nghenelela na ku humelela eka migingiriko yo hungasa;
- mahanyelo;
- ku nghenelela ka vatswari;
- swivandla leswi lava ku seketeriwa hi mintirho yo hlawuleka;
- nkomiso wa xiviko hinkwaxo xa ku hela ka lembe;
- nkomiso wa tirhekhodi to tlakusiwa ta malembe yo dyondza;
- fomo yo rhurhisiwa.

Tinoto:

1. Xihlaya xa mudyondzi xi siva matsalwa ya tirhekhodi hinkwawo ya khale lama a ya tirhisiwa hi swikolo, yo fana na tirhekhodi ta makhadi, makhadi ya vadyondzisi/valeteri na makhadi ya Edlab. Xikongomelo-nkulu xa xihlaya xa mudyondzi i ku pfuneta mudyondzi ku kota ku fikelela mahungu yo hambana lama nga kona.
2. Mahungu ya munhu a ya fanelanga ku hambanisiwa na ya mintlawu. Ntlawa i ndlela yo kambela leyi nyikaka mudyondzi na mudyondzisi nkarhi wo languta migingiriko yo kambela yo hlaya. Ntirho wu vekiswa eka fayili, kumbe bokisi. Xihlaya xa mudyondzi hi tlhelo rin'wana, i rhekhodi leyi nga na mahungu ya mudyondzi.

SWIVIKO

Mahungu Lama Faneleke Ku Katsiwa Eka Swiviko

Vadyondzisi va fanele ku vani vutihlamuleri eka vadyondzi, vatswari, sisiteme ya dyondzo na vaaki hinkwawo eku kambeleni ka vadyondzi va vona. Leswi swi endliwa hi k unyika swiviko. Ku engetela eka swiviko swo tsariwa, swa nomo kumbe minyiketo leyi kotekaka, minkombiso ya ntirho wa vadyondzi, yi nga tirhisiwa.

Xiviko xin'wana na xin'wana xa ku humelela hinkwako ka mudyondzi xi fanele ku katsa mahungu hi:

- dyondzo leyi fikeleriweke;
- vuswikoti bya mudyondzi;
- nseketelo lowu lavekaka;
- mahungu lama pfunaka, lama faneleke ku katsa minkanelo hi matirhelo ya mudyondzi loko ya pimanisiwa na ya tintangha na matirhelo ya mudyondzi ya khale loko ya pimanisiwa na swilaveko swa Xivandla xa Dyondzo.

Ku vika eka vatswari swi fanele ku endliwa minkarhi hinkwayo ku va khutaza ku nghenelela. Vadyondzisi va fanele ku vika eku heleni ka kotara yin'wana na yin'wana hi ku tirhisa makhadi yo vika ya ximfumo.

A hi minkarhi hinkwayo laha swi nga kotekaka ku nyika mahungu hi ku humelela eka Xivandla xa Dyondzo xin'wana na xin'wana. Kambe hambiswiritano, swiviko swi fanele ku nyika mahungu hi ku humelela eka Swivandla swa Dyondzo kumbe Minongonoko ya Dyondzo hinkwayo. Ematshan'wini ya Feyisi ya Masungulo

Makhadi e Ya Swiviko

Swilaveko swa le hansi swa khadi ra xiviko i:

1) Mahungu yo sungula

- vito ra xikolo;
- vito ra mudyondzi;
- gireyidi ya mudyondzi;
- siku ro velekiwa ra mudyondzi;
- lembe na kotara;
- siku na nsayino wa mutswari kumbe muhlayisi;
- siku na nsayino wa mudyondzisi;
- siku na nsayino wa nhloko ya xikolo;
- masiku yo pfula no pfala ka xikolo;
- xitempe xa xikolo;
- xihlaya xa manghenelo xa xikolo;
- nhlamuselo ya tikhodi ta sisiteme ya tikhodi ya rixaka.

2) Vuswikoti na swilaveko

Nyika nhlamuselo ya vuswikoti, swilaveko swo hluvukisa, kumbe swivandla leswi seketeriwaka hi mudyondzi eka Xivandla xa Dyondzo xin'wana na xin'wana kumbe Nongonoko wa Dyondzo. Tirhisa sisiteme ya tikhodi ya rixaka ku pimanisa matirhelo eka Mimbuyelo ya Dyondzo leyi dyondziweke ku fikela sweswi - a swi kali swi lava u nyika khodi ya Mbuyelo wa Dyondzo yin'wana na yin'wana. Eka xiviko xo hela ka lembe, ku humelela hinkwako ka mudyondzi eka Mimbuyelo ya Dyondzo hinkwayo ku fanele ku kombisiwa.

3) Minkanelo hi Xivandla xa Dyondzo xin'wana na xin'wana kumbe Nongonoko wa Dyondzo

Nyika minkanelo hi Xivandla xa Dyondzo xin'wana na xin'wana kumbe Nongonoko wa Dyondzo, hi ku tshikelela eka vadyondzi lava tluleke swilaveko kumbe lava faneleke ku ya emahlweni va seketeriwa. Minkanelo ya vuswikoti byo karhi na swivandla swa nseketelo swi fanele ku hlanganisiwa na Mimpimo ya Nkambelo. Minkanelo leyi yi ta pfuna vatswari, vadyondzi na vadyondzisi van'wana ku twisisa nseketelo lowu mudyondzi a wu lavaka.

Tsundzuka: Swikolo swi fanele ku tirhisa tisisiteme ta tikhompyutha ku humesa makhadi ya swiviko, kambe swilaveko leswi hinkwaswo swi fanele ku katsiwa.

Xikombiso xa mahungu eka khadi ra xiviko (Xiyimo xa le Henhla)

Xikombiso xa vuxaka exikarhi ka buku ya tirhekhodi, xedulu ya Mimbuyelo ya Dyondzo ya mudyondzisi na khadi ra xiviko

KHARIKHULAMU NI GLOSARI YA MAASESELE

Lowu i nongoloko wa ndzandzelelano wa matheme lama tirhisiweke eku dizayineni ka Xitatimendhe lexi pfluxetiweke xa Kharikhulamu xa Rixaka Giredi R-9 (Swikolo) ni swinawana swa maasesele ya mudyondzi:

Maasesele - lawa i mapulanele ya nkarhi hinkwawo ya maendlele yo hlengeleta mahungu mayelana ni vuswikoti bya mudyondzi,lebyi pimiwaka hi ku hambana ni Switandati swa maasesele

Switandati swa maasesele - vutivi, swikili ni vumunhu bya vadyondzi swi fanele ku fikelela Mimbuyelo ya Dyondzo eka giredi yin'wana na yin'wana

Maasesele ya beyisilayini - maasesele layo sungula lawa a ya tirhisiwa ku lavisisa leswi vadyondzi va swi tivaka

Maasesele ya nkarhi na nkarhi - i modlili lowu khutazaka hlanganelo wa maasesele eku dyondziseni ni ndlandlamuko wa vadyondzi hi ku tirhisa mbuyelo wa nkarhi na nkarhi

Mimbuyelo ya xiyimo xa le henhla - Kun'we ni Mimbuyelo ya ndlandlamuxo, mhaka-nkulu ya Xitatimendhe lexi pfluxetiweke xa Kharikhulamu xa Rixaka xa Tigiredi ta R-9 (Swikolo), lexi kuceteriwaka hi Vumbiwa, swi katsa ku letela swikili eka vana, tani hi mbulavulo, maehleketete ya xiyimo xa le henhla, migingiriko yo maneja, ku tirha hi ntlawa eka ni swikili swo tikambela

Kharikhulamu 2005 - Leri i tsalwa ro sungula ra muxaka wa rona eka malembe yo sungula yo pfumala xihlawuhlawu. Pholisi ya dyongzo ya lembe ra 1997, ri nyika mpfapfarhuto wo letela vana va malembe yo sungula eka SWA Tidyndzo, Dyondzo yo Angarhela ni vuleteri, Dyondzo yo yisa emahlweni ni vuleteri, Dyondzo ya lavakulu ni vuleteri. Xitatimendhe lexi pfluxetiweke xa Kharikhulamu xa Rixaka xa Tigiredi ta R-9 (Swikolo) swi kongomisiwe eka ku tiyisisa Kharikhulamu leyi ya 2005

Mimbuyelo ya ndlandlamuxo - kun'we ni mimbuyelo ya xiyimo xa le henhla, mimbuyelo nkulu ya Xitatimendhe lexi Pfluxetiweke xa Kharikhulamu xa Rixaka xa tigiredi ta R-9 (Swikolo) leswi kuceteriwaka hi Vumbiwa bya tiko: leswi swi katsa ku pfuna vana ku kota ku fikelela ku navela ka vona

Levhele yo huma - loko vadyondzi va heta giredi ya 9, va nyikiwa masagwadi hi xivumbeko xa Xitifiketi xa Dyondzo yo angarha ni Vuleteri

Maasesele ya xifomatifi - muxaka wa maasesele lowu asesaka progirese ya vana hi nkarhi wa tidyondzo hi xikongomelo xo nyika mbuyelo eka vadyondzi leswi swi va tiyisaka nhlana eku dyondzeni ka vona

Feyisi ya masungula - Feyisi yo sungula ya dyondzo yo angarhela ni vuleteri bya bandhi: Tigiredi ta R, 1, 2 na 3

Bandhi ro angarhela - ra Dyondzo ni vuleteri - malembe ya khume ya dyondzo yo bohelela, ya vumbiwile hi Feyisi ya masungulo, Feyisi ya le xikarhi na Feyisi ya le henhla

Xitifiketi xa Dyondzo yo angarhela ni vuleteri - xitifiketi lexi kumiwaka hi ku xitirhela loku hetisekeke xa Dyondzo ni vuleteri

Ku hlanganisa - leri hi rona khiya -nkulu ra Dyondzo ya Xitatimendhe lexi pfuxetiweke xa Kharikhulamu xa Rixaka: xa tigiredi ta R-9 (Swikolo) laha vana va languteriwa ku tirhisa vutivi na swikili swa vona hi ku apulaya leswi va swi va swi dyondzeke eka mimbuyelo hi ku hambana ka yona

Ririmi ro Dyondzisa no Dyondza - ririmi leri tirhisiwaka ngopfu eka xiyenge xo dyondza, ri nga ririmi leri twisisiwaka ngopfu i ririmi ro engetela (ku nga ri ririmi ra le kaya

Swiyenge swa Dyondzo - swiyenge swa vutivi swa eka Xitatimendhe lexi Pfuxetiweke xa Kharikhulamu xa Rixaka xa tigiredi ta R-9 (Swikolo): Tinzimi, Metametiki, Sayense ya ntumbuluko, Thekinoloji, Sayense ya swa vutomi, Vutshila ni mfuwo, Ndzhendzeleko wa swa vutomi, Ikonomi na sayense ya swa mamanejele

Switatimendhe swa Dyondzo - switatimende swa xiyenge xin'wana na xin'wana xa dyondzo lexi tirhisanaka swin'we ni swiyenge swa Dyondzo ya Mimbuyelo ku katsa ni Switandati swa Maasesele

Profayili ya mudyongdzi - maendlele yo angarha lawa tirhisiwaka ku endlela ku pfuna mudyondzi ku fikelela xiyimo lexi vekiweke hi ku susumetiwa ku va na milongo hinkwayo leyi languteriweke eka mudyondzi ni ku nyika nsusumeto eka mudyondzi hi ku vona leswaku u na fayili leyi nga na milongo hinkwayo leyi faneleke, niku tlhandlekela hi nyika swiviko swa lembe na lembe

Minongoloko yo Dyondzo - tiprogireme ta migingiriko yo dyondza, ti katsa vundzeni ni madyondzisele yo hambana-hambana, leswi ii swi letelo swa Xitatimendhe xa Kharikhulamu xa Rixaka xa tigiredi ta R-9 (Swikolo) kambe swi ta ndlandlamuxiwa hi swifundzha - ntsongo, swikolo ni mathicara

Sisteme ya makhodele ya nexinali - sisteme ya switandati swa nexinali leswi tirhiwaka ku kambela migingiriko ya vadyondzi

Mimbuyelo - mimbuyelo leyi vaka kona eku heleni ka migingiriko yo dyondza, mimbuyelo leyi yi pfuna swinene eku loteni ka madyondzisele

Mimbuyelo ya dyondzo - maendlele ni ndzhendzeleko wa leswi swi fikeleriweke, migingiriko na dyondzo hi ku kongomisa eka n'wana, hi ku landza maendlele lawa, kharikhulamu 2005 na Xitatimendhe lexi Pfuxetiweke

xa tigiredi ta R-9 (Swikolo) swi kongomile ku khutaza dyondzo ya hilaha ku nga heriki

Photifoliyo - tifayili ta vadyondzi ha un'we - un'we leti khomeke mitirho ya vona

Progirexini - khiya-nkulu ra swinawana swa Xitatimendhe xa Kharikhulamu xa Rixaka xa tigiredi ta R-9 (Swikolo) lexi endlaka leswaku vana va kota ku sungula hi ku olva ni ku kota ku khandziyela ni leswo nonoha hi ku landza vuswikoti bya vona

Maasesele ya samatifi - ya hambanile ni ya maasesele ya fomatifi, tani hi leswi ya nga mavikele ya nkarhi na nkarhi hi ta migingiriko ya vana, ngopfu-ngopfu eku heleni ka lembe rin'wana na rin'wana

GLOSARI YA SWIYENGE SWA DYONDZO

Ku yingisela hi nkinkhi - loko munhu a ti veka endhawini ya xivulavuri a yingisela swinene leswi vuriwaka

Ririmi ro engetela - ririmi leri dyondziwaka hi ku engetela eka leri ra le kaya

Ririmi ro engetela eka tindzimi - nyingi - loko munhu a dyondza ririmi kumbe tindzimi ehenhla ka leri a vulavulaka rona. Kambe ri nga sivi ririmi rakwe ra le kaya, kambe a ri dyondza ya fambisana kun'we

Swa ntiyiso - matirhisele ya ririmi ku tumbuluxa swa kahle no tsakisa

Alegori - xitori lexi eka xona swimunhuhatwa na leswi swi endlwaka swi yimelaka ntiyiso hi ku angarhela, leswinene ni leswo biha hinkrhi wu ri wun'we

Aliterexini - mbuyelelo wa mimpfumawulo eka vuvulavuri eku sunguleni ka marito hi ku landzelelana

Antonimi - rito leri vulaka swo hambana hi nhlamuselo eka ririmi (xik. Ku leha ni ku koma i maritofularha hi Xitsonga)

